

Altın Orda ve Kırım Sahasında Bozkır Aristokrasisinin Güçlü Temsilcileri: Emir Rektemür ve Şirin Mirzalar

In Area of Qırım and Golden Horda PowerSteppe
Aristocracy: Emir Rektemür And Shirins Mirzas

Derya DERİN PAŞAOĞLU*

Öz

Cengiz Han'ın sağlığında yaptığı toprak ve ulus taksimatına göre büyük oğlu Cuçi'ye tahsis ettiği Deşt-i Kıpçak coğrafyasında ortaya çıkıp, Doğu Avrupa'ya doğru genişleyen Altın Orda Hanlığı, Cuçi'nin oğlu Batu tarafından tesis edilmiş siyasi bir teşekküldür. Kıpçakların oturduğu sahayı ifade eden Deşt-i Kıpçak, doğuda İrtiş Irmağı'ndan başlayıp, Batı Sibirya, Hazar Denizi ve Kara Deniz'in kuzeyindeki bozkırları içine alarak batıda Karpat Dağları, güneyde Kırım, Kuban ve Terek Irmakları sınır olmak üzere Aral Gölü ve Sirderya boylarına kadar uzanmaktadır. Altın Orda Hanlığı'nun siyasi oluşumu ve devlet teşkilatlanması göçebe-bozkır kültürü üzerinde şekillenmiş, Cengiz Han'dan gelen Moğol ananelerine dayanmaktadır. Gücünü kabile aristokrasisinden alan söz konusu kültür, hanlığın sükütundan sonra bakayalarında da varlığını devam ettirmiştir. Kırım Hanlığı'nda Karaçi Beyleri olarak adlandırılan aristokrat kabile beyleri, sosyal, ekonomik, siyasi ve askeri güçleri ile yönetimde söz sahibi olan liderlerdir. Sayıları zaman zaman değişse de 4 karaçi beyi olarak ifade edilen Şirin, Barın, Mangıt, Kıpçak uruğlardan Şirinler, genelde ilk sırada olmayı başarmışlardır. Şirin kabilesinin başında, gücünü Altın Orda Han'ı Toktamış döneminde tesis eden Emir Rektemür ve onun soyundan gelen oğulları bulunmaktadır. Şirin beyleri ve mirzaları 18.yy'ın sonuna kadar Kırım yönetiminde söz sahibi olmuşlardır.

Anahtar Kelimeler: Altın Orda, Karaçi, Kırım Hanlığı, Şirin Mirzalar, Bozkır Aristokrasisi.

Abstract

Golden Horde Khanate, expanding to the East Europe after emerging in the geography of Deşt-i Kıpçak which was assigned to his eldest son Cuçi according to the division of land and the nation in Cenghis Khan's health, is a political

* Yrd. Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, derinderya@ktu.edu.tr

organization instituted by the Batu son of Cuçi. Deşt-i Kipchak, where Kipcaks lived, is starting from the east the Irtish River, western Siberia, Caspian Sea and including the steppe of Black sea in the Carpathian Mountains, in the South Crimea and also Aral Lake and Sirderya including to Kuban and Terek River. The political formation and the state organization of the Golden Horde Khanate based on Mongol granmothers coming from Cenghiz Khan, formed on nomadic steppe culture. The culture that gains strenght from tribal aristocracy has continued its existence in successors also after their silence age. Tribal Aristocracy Rulers, who was called Karaçi rulers in Crimea Khanate, was a ruler having a voice in the management with their strange of social, economic, politic and army. Even if their number was changed, Şirins were able to be in the front rank among Şirin, Barın, Mangıt, Kıpçak, which was called Four Karaçi Rulers. In tribe of Şirins was Emir Rektemür established the Golden Horde Khanate in the Toktamış age, and his sons. Şirin Rulershouse mirzas had a voice in the management until the 18. century.

Key Words: Golden Horde, Karaçi, Crimea Khanate, Shirins Mirzas, steppe aristocracy.

1. Moğollarda Bozkır Aristokrasisi

X-XII. Yüzyıllarda eski Moğol oymakları daima hareket halinde bulunmuşlar, muayyen bir cesameti muhafaza edemeyip, yeni yeni kabilelerin (birliklerin) teşekkülü için birleşmişlerdir. Kan birliğine dayanan soy, kabile (obox-obog) birliğinin dağılması, bazı ailelerin (çadırların) kendi tâbileri, serfleri, süzerenleri (noyodları), vassalları (bogol) ile beraber yeni oluşumlar teşkil ederek şubelenmeleri; ferdi göçebe iktisadî durumu güçlendirme temayülüne ve hayvan sürüleri ile zengin göçebe ailenin kendi çobanlarıyla beraber müstakil ve serbest yaşama ihtiyacına dayanmaktadır.¹ Yani kabileler daima ayrılma, dallanma ve yeni kabileler meydana getirme eğilimindedirler. Ayrılan bir şube, bir aile veya bir ocaktan ibaretken daha sonra büyük bir aileye ve yeni bir isim ve lakap ile kabileye dönüşür.² İktisadî bakımdan zayıf zümrelerle mücadele sonunda, ferdi göçebe iktisadiyatı üzerinde bozkır aristokrat zümresi teşekkül etmiştir. Aristokrat ailelerin ve kabilelerin başında her yerde ve her zaman mahsus başbuğlar veya şefler bulunmuştur. Bu başbuğlar, kabilenin büyüğü ve soyun reisi sıfatıyla değil, kuvvetli, becerikli, idareli ve zengin adam olduklarından dolayı hâkimiyeti elde etmişlerdir.³ Bozkır Aristokrasisinin ortaya çıkışı Cengiz Han'dan önceye dayanmaktadır ve Cengiz Han döneminde de devam ettiği görülmektedir.⁴

¹ Boris Yakovleviç Vladimirtsov, *Moğolların İctimai Teşkilâtı*, çev. Abdülkadir İnan, Ankara 1995, s. 93,126, (Moğolların Gizli Tarihi'ne ve Reşidüddin'e atıfla).

² Vladimirtsov, *İctimai Teşkilât*, s.110.

³ Vladimirtsov, *İctimai Teşkilât*, s. 114.

⁴ René Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, Çev. Reşat Uzmen, İstanbul 1999, s. 218.

Moğol kabileleri arasında Kıyatların ve Kıyat soyundan olanların özel bir yeri vardır. Bu özel olma hali Moğolların türeyiş efsanelerine dayanmaktadır.⁵ Efsanelerden ilki, Moğolların atası olarak kabul edilen Yıldız oğlu İlhan, nesli Efridun'dan olan Turbin Efridun ile mücadelesinde ölünce oğlu Kıyat Han, Ergenekon'a sığınmış ve burada çoğalmıştır.⁶ Ergenekon'dan çıkış rivayetinde Kıyat'ın yanında bulunan diğer kabileler de *Kıyat Kabilesi* olarak ifade edilirken, Çengiz ve oğulları zamanında *Kıyat Börçeğin* adı Yesügey'in çocuklarına denmiştir. Sadece *Kıyat* adı ise, Yesügey'in kardeşi Mungdu-Kıyan neslinden gelenlere söylenmiştir. Buna göre *Kıyat* tabiri hanedandan hâkim olan kısma has olarak kullanılmış eskiden ayrılan kollar ise Kıyat'tan değilmiş gibi başka isimler almışlardır.⁷ Diğer bir efsane ise; Kıyat neslinden Korlas uruğundan Alan-Kova-Bigim adlı hatun kocası öldükten sonra babasız üçüz erkek çocuk doğurmuştur ve çocuklar geceleri hatunun hanesine inen ışıktan (Ay'dan) olmuştur.⁸ Cengiz Han'ın zaferinden sonra Moğol aşiretlerini, Kıyatlara mensup olanlar ve olmayanlar olarak ikiye ayırmak geleneği yerleşmiştir. Kıyatlara mensub

⁵ Hive Hanı Ebu'l Gazi Bahadır Han, *Türk'ün Soy Ağacı*, Çev. Doktor Rıza Nur, Sadeleştiren: Yunus Yiğit, İstanbul 2010, s. 59. Ancak söz konusu efsaneleri ve Moğolların menşei'ni veren eserlerin başında Reşidüddin'in *Camiü't-Tevârih'i* ve *Moğolların Gizli Tarihi* gelmektedir. Reşidüddin, Türk ve Moğollara dair verdiği malumatı hazinede saklanan *Altın Depter'den* aldığını kaydetmiştir. Abdülkadir İnan, "Moğolların Gizli Tarihi", *Makaleler ve İncelemeler* I, Ankara 1998, s. 512. Bu kaynakların Cengiz Han'ın Moğol siyasi birliğini sağlamasından sonra yazılmış olmaları göz önünde bulundurulmalıdır.

⁶ Ravzatü's-Safa'dan rivayeten, Abdülgaffar Kırımî, *Umdetü'l-Ahbâr*, H. 1160, İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Yazmalar Koleksiyonu, no: 2331, varak. 243-b. Sıklıkla kullanılacak olan Abdülgaffar Kırımî'nin eseri, Deşt-i Kıpçak coğrafyasındaki kabile aristokrasisi hakkında ayrıntılı bilgiler veren yerli bir kaynaktır. Müellifin soyu Canıbek Han'ın kızı Bisulu Hanuş ile Kıyat Mamay Bey soyuna dayanır. Büyük dedesi Murtaza, Şirin baş beyi Kutlu Giray bin Hacı Bey'in beslemesi olmuştur. 1711 Osmanlı-Rus mücadelesinde Tatar askerinin arasında olan müellif, 1730-31'de Kaplan Giray Han'ın kemerbend hizmetinde bulunmuştur. 1736-37'de Fetih Giray Han tarafından divan kâtipliğine atanmış, 1739-40'ta 1 yıl kadılık yapmıştır. 1743'te tahta çıkan Selim Giray Han'ın kalgılığında yakını ve kadısı iken, han olunca çıkan fitne nedeniyle Soğucak Kalesi'ne sürgüne gönderilmiştir ve eser bu sırada kaleme alınmıştır. Derya Derin, *Abdulgaffar Kırımî'nin Umdetü'l-Ahbâr'ına Göre Kırım Tarihi*, Ankara Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2003, s.16; Kırımî, v.282-b, 283-a. Söz konusu eser ve müellif hakkında İnalçık, "...idareci sınıfa dâhildi ve Şirinlerin hizmetindeydi. Bu önemli eser günümüz ilim adamlarının dikkatini çekmemiştir. Necip Asım yayını çok kifayetsiz olduğundan yeni bir yayıma ihtiyaç vardır" şeklinde değerlendirmede bulunmuştur. Halil İnalçık, "Han ve Kabile Aristokrasisi: I. Sahib Giray Han Döneminde Kırım Hanlığı", *Emel*, 135 (Mart-Nisan), İstanbul 1983, s. 53.

⁷ A. Zeki Velidî Togan, *Moğollar, Çingiz ve Türkler*, İstanbul 1941, s. 25, 26.

⁸ Efsane ile ilgili ayrıntılar için bk. Kırımî, v. 244-a; Ebu'l Gazi Bahadır Han, *Türk'ün Soy Ağacı*, s. 59.

olanlar, ışığın oğullarını, saf olanları, Nirunları⁹ teşkil ederler ve Tayici'ut, Uru'ud, Mangkud, Cacirat, Barlas, Ba'arin, Dörben, Salci'ut ve Katakın'lerdir. Diğerleri ise daha az bir şöhrete sahip Dürükünler olup Arulat, Baya'ut, Korlas, Süldüs, İkires ve Kongrat¹⁰lardır.¹¹

Cengiz Han'ın büyük amcası Kutula Kağan zamanında hanedana tabi olan kabilelere, has teb'a nazariyle bakılmıştır. Bozkır Aristokrasisi, yiğitler (ba'atur) ve noyanlar aristokrasisi olup, çeşitli içtimai sınıflar içermektedir. Söz konusu sınıflardan ilki; Noyon denilen prenslerdir. Diğerleri tamamen hür kişilerden oluşan savaşçılar veya sadıklar olan nödürler (nökd), avamı teşkil eden asil olmayan arat veya karaçular ve son olarak Moğol olmayan ırklardan gelen unağan boğoldan, yani kölelerdir.¹²

Noyon denilen prensler imparatorlukta en yüksek sınıfı teşkil ederler. Büyük noyon ünvanı Cengiz Han'ın küçük oğlu Tuluy'a aittir. Temüçin'in küçük kardeşleri, Temuga ve Bilgutay'a da noyon denmiştir.¹³ Deşt-i Kıpçak coğrafyasında ise *noyan* olarak kullanılan bu kelime *Cengiz neslinden gelen* anlamını taşımaktadır.¹⁴

⁹ *Niron*, Türkçe *pak nesil* demektir. Ebu'l Gazi Bahadır Han, *Türk'ün Soy Ağacı*, s. 59.

¹⁰ Grousset, Kongrat Kabilesi'ni Reşidüddin'e atıfla Dürükün'ler arasında vermişse de Ebu'l Gazi Bahadır Han, Kongratların Kıyan neslinden olduğunu ifade eder. Ebu'l Gazi Bahadır Han, *Türk'ün Soy Ağacı*, s. 60; Grousset, *Bozkır*, s.190. Cuçi oğulları Harezmi kendilerine ait kısımlarının (batı ve kuzey Harezmi'nin) idâresini Kongrat Kabilesine vermişlerdir. Kongratlardan Hüseyin Sufi ve oğlu Yusuf Sufi Emir Timur zamanında bölgenin yöneticisidirler. İsmail Aka, *Timur Devleti*, Ankara 2000, s. 7; Cuçi'nin ilk eşi ve uluğ hatun olan Orda-İçan'ın annesi Serkan Hatun ve üçüncü eşi Batu Han'ın annesi Erkin-Kuçin (ögey-Kuçin) Hatun, Kongrat Kabilesi'ndendir. Mustafa Kafalı, "Altın-Orda Hanlığı", *Türkler*, c. 8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.398; Uli Schamiloglu, "Altın Ordu", *Türkler*, c. 8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 414. Kongrad Haydar Bey, Emir Edigü ile Kadirberdi Han arasındaki mücadelede Şirin Rektemür oğlu Tekene Bey ile birlikte Han'ın yanında yer almıştır. Kırımî, s. 273-b.

¹¹ Grousset, *Bozkır*, s.190. Nirunların ve Dürükünlerin listesi Reşidüddin'e atıfla verilmiştir.

¹² Grousset, *Bozkır*, 218.

¹³ Bertold Spuler, *İran Moğolları*, çev. Cemal Köprülü, Ankara 2011, s. 300.

¹⁴ Kırımî, kelimeyi "...*Taştemür Bey ki noyanlardan ya'ni nesl-i Cengizî'den idiler...*" şeklinde açıklamış ve eserin tamamında gerek Altın Orda Hanlığı gerek Kırım Hanlığı dönemine ilişkin bilgilerde sıklıkla bu anlamda kullanmıştır. Kırımî, v. 256-b. Ancak A. Temir, Gizli Tarihte yer alan kullanım örneklerinden yola çıkarak, noyanların iş başına gelişlerinde nesep ve neslin rol oynamadığını aksine cesaret, akıl ve bilgelik gibi vasıfların etkili olduğunu belirtmiştir. *Uruğ, bir obog'un (soyun) hâkim sınıfı teşkil eder. Oboglar, kabiliyet ve cesaretleri ile ön plana çıkmış kişiler tarafından yönetilirler ve bunlara noyan adı verilir. Noyanların iş başına gelişinde menşe, nesil ve nesep rol oynamaz ve noyanların vasıflarını belirtmek üzere bagatur (bahadır, cesur), seçen (bilge, akıllı), mergen (nişancı), bökö-büke (pehlivan) tabirleri eklenmiştir. Noyanlar önceleri hem askeri hem de sivil amirleri ifade ederken, sonraları genellikle subay anlamında kullanılmıştır. Ahmet Temir, "Türk-Moğol İmparatorluğu ve Devamı", *Türk Dünyası El Kitabı*, C. III, Ankara 1976, s.*

Nöker, (çoğul: nököd) kabile başbuğlarının yanında asker olarak hizmet eden, noyanların en yakın yardımcıları olan serbest şahıslardır. Nöker hizmetinin en önemli özelliği efendisine karşı olan vazifelerini serbestçe kabul etmesidir.¹⁵ Bey veya hana daima refakat eden ve onun uğrunda her fedakârlığı yapmaya hazır sadıklar grubudur.¹⁶ Başbuğlarına hizmet eden bu askerlerin savaş zamanı toplanan kabile ordusu ile ilgisi yoktur. Kabile ordusu ok ve yay taşıyan kabile efradından toplanırlar. Nökerler kabile ordularına, müstakil tümenlere ve ordulara komutanlık edebileceği gibi bazen de seçkin kıtalar teşkil ederler. Başbuğları ile beraber yaşayan nökerler, birbirlerine silah arkadaşlığı ile bağlı olup hassa muhafız alayının esasındırlar ve her nöker geleceğin subay ve komutanıdır.¹⁷

Avamı teşkil eden asil olmayan kimseler; arat ya da *karaçular*¹⁸ olup imtiyazsız sınıftır ve efendileri vardır.

Moğol aristokrasisi, *arad* sınıfından her şeyden evvel veraset yolu ile kendi adamlarına sahip çıkmakla fark olunur.

Moğol sosyal teşkilatında yer alan meclislere muntazam işleyen müesseseler olarak bakılmamalıdır. Bunlar muhtelif hadiselerde gönüllü olarak yardımda bulunmak isteyen şahısların toplantısı şeklinde olup, muayyen olmayan meclislerdir. Moğollarda yarı müstakil hanlıklar teşekkül ettikten sonra muntazam meclisler mutad bir hadise olmuş ve müstakil, nispeten küçük beyler kendi meclislerini tesis etmişlerdir. Bu meclislerde harp ve sulh meselelerinin yanı sıra diğer muhtelif umumi işler hakkında kararlar alınmış, hatta beylerin tören ve eğlenceleri için düzenlenen toplantılar da bu meclislerde yapılmıştır.¹⁹ Altın Orda döneminde eğlence meclislerine *işret meclisi* adı verilmiştir.²⁰

Göçebe ananelerini devam ettiren Cengiz Han, Moğol kabilelerini birleştirdikten sonra, Monggol ulusunu (mülk-halk, tebaa, halk-tımar,

920; Söz konusu örnek için bk. *Moğolların Gizli Tarihi*, Çev. Ahmet Temir, Ankara 1995, s. 5.

¹⁵ Vladimirtsov, *İctimai Teşkilât*, s. 134. Ayrıca nökerlik hakkında örnekler için, Muhali ile Buha'nın ve Tungge ve Haşi adlı çocukların babaları tarafından Çengiz Han'a takdim edilmesi ile ilgili bk. *Moğolların Gizli Tarihi*'ne, (§.137), s. 66, 67. Nokor- Nökör, arkadaş yoldaş olarak ifade edilmiştir (§13) s. 6. Arkadaş, dost anlamına gelen anda kelimesinden farklıdır (§96), s. 37. Öte yandan, nöker kelimesi, Moğolların Gizli tarihinde; rakip, düşman, başka kimse, manasında da kullanılmıştır. (§267), s. 190.

¹⁶ İnalçık, "Kabile Aristokrasisi, s. 57.

¹⁷ Vladimirtsov, *İctimai Teşkilât*, s. 139

¹⁸ Haraçus (Tekil: Haraçu), bu tabirle yalnız avam değil, bazen han ve hanedana nispeten diğer içtimai kitleler dahi ifade olunurdu., *Moğolların Gizli Tarihi*, Çev. Notu, s. 8.

¹⁹ Vladimirtsov, *İctimai Teşkilât*, s. 253.

²⁰ Kırımî, v. 265-a, 267-b, 268-b, 269-b, 272-a/b, 276-b.

malikâneyi teşkil eden halk-devlet) kurmuş ve mukataa-ulus'ları oğullarına ve yakın akrabalarına dağıtmıştır. Söz konusu taksimattaki mukataalar üzerinde tesis edilen teşkilatlanma, kendisini kuran ve orada han olan adamın bütün sülalesinin şahsi malı olarak telakki edilme esasına dayanmıştır. Böylece bir soy, muayyen bir arazide hayat süren bir halk-devlet'in (ulusun) sahibi olabilmektedir.²¹ Hâkimiyetleri ancak ulusun göçebelik yaptığı nugut-yurt'u kapsamaktadır ve yerleşik ahaliyle meskûn yerlerin varidatından tahsis edilen bir gelire-incu'ya sahip olmaktadır.²²

2. Altın Orda Hanlığı Yönetiminde Emirlerin Yeri ve Emir Rektemür

2.1. Altın Orda Hanlığı Yönetim Anlayışı²³

Altın Orda Hanlığı, bozkır devlet geleneğine göre, ikili devlet teşkilatına sahip siyasi bir oluşumdur.

“Cuçi'nin ölümünden sonra Cuçi oğulları Sayın (Batu) ve İçen (Orda) tahtı birbirlerine bırakırlar. Batu, İçen'e sen büyüğümüsün sen geçmelisin der, İçen ise sen babamızın irke oğlusun ve hem sen küçüksün benim hanlık vakarına tahammül edemeyebilirsin, ben büyüğüm sana tahammül ederim der. Karar veremeyince dedeleri Cengiz Han'a giderler. Cengiz Han torunlarını misafir eder ve üç torununa üç örke (otağ) kurdurur. Atabe-i Sayın Han örkesine altın safha, atabe-i İçen Han örkesine gümüş safha ve atabe-i Şiban Han'a pûlad safha hazırlatmıştır. Biraz nasihat ettikten sonra ümerasıyla müşavere edip, *sağ kol olarak İtil Şehri ve sahray-ı vâside bulunan Tatar, Moğol, Başkurt, Saksin, Alatur, Mukşi ve Kazak kabile ve aşiretlerin tamamının hanlığını Sayın Han'a vermiştir. Sol kol olarak ise, Sir Derya semtlerini İçen'e vermiş ve Şiban Han'ı ve Cuçi'nin odalıklardan doğma 17 oğlunu Sayın Han maiyetine vermiştir. Küçük olan Berke ise Moğol geleneklerine uygun olarak, hacir terbiyesine verilmiş ancak emir-i kebirlik rütbesinde görevlendirileceği tembihlenmiştir.*”²⁴

Böylece Deşt-i Kıpçak coğrafyasına hâkim olan Cuçi Ulusu'nda, sol kolda olmak üzere Doğu Deşt-i Kıpçak Orda-İçen Han'a, sağ koldaki Batı Deşt-i Kıpçak Batu-Sayın Han'a verilmiştir. Ancak bu ayrışma iki ayrı hanlık şeklinde değil ikili yönetim şeklinde tanzim edilmiştir. Ak Orda ve Gök Orda adları ise; altın safhalı (busagalı) ak ordanın (altın eşikli ak

²¹ Vladimirtsov, *İctimai Teşkilât*, s.149,150.

²² Grousset, *Bozkır*, 247

²³ Bu başlık altında verilen bilgiler genişletilip, kongrede bildiri olarak sunulmuştur. Derya Derin Paşaoğlu, “Altın Orda Hanlığı'nda Hanlık Makamı”, *I. Türk Devlet Yönetimi Geleneği Kongresi (3-4 Nisan 2014)*, Bişkek, Kırgızistan.

²⁴ Kırımî, v. 258-a,b, Ötemiş Hacı, v. 38-a

çadırın) Sayın-Batu Han sülalesi için, gümüş safhalı (busagalı) gök ordanın (gümüş eşikli gök çadırın), Orda-İçen Han sülalesi için sembol olarak kullanılmasından gelmektedir.²⁵

Bu ayrılış öncelikle Deşt-i Kıpçak coğrafyasının *yurt* olarak taksimi ve bu topraklar üzerinde yaşayan *kabilelerin paylaşılması* esasına dayanır ve devletin idari teşkilatlanmasının temelini oluşturur. Nitekim sağ kolda olup Cuçi ulusunun hâkimiyetini elinde bulunduran Batu Han, Cuçi'nin odalıktan olma 17 oğluna *Zaysan beyleri* olarak makam verip, il ve nöker tayin ederek, birer yurt göstermiştir. Şibanoğullarını ise bunlardan üstün tutarak daha fazla il ve nöker tayin edip rahat yurtlar vermiştir. Şiban Han'ın terfi-i şanı konusunda verilen karar; kendisine otuz bin asker tahsis edilerek aldığı toprakların kendisinin olması, şeklinde uygulanmıştır.²⁶ Böylece şehzadelerin her birinin yurtları, kendilerine bağlı uruğları ve askerleri olmuştur.²⁷ Nitekim H. 780 yılında Özbek Han'ın tahta çıkışında dahî Sayın Han'ın (Batu Han'ın) vasiyeti üzere, Cuçi Han'ın odalıktan olma oğlanlarına ve Şiban Han'ın torunlarına iller ve nökerler verilip, makam tayin edilmiştir.²⁸

Teşkilatlanmadaki unsurlardan biri Cuçi ulusundaki bütün beylerin başbuğu olan ve askeri kimliği yanında, idari işlerle de alakalı olduğu intibasını veren Ulus emiri veya Ulus beyidir.²⁹

Ayrıca şehzadelerin yanında yer alan, onların gelişme ve hareketlerinde yönlendirici rol oynayan, kabilesi ile birlikte şehzadenin güçlenmesinde askeri ve siyasi dayanağı olan kişilere *atalık* adı verilmiştir. Atalık unvanının teşkilatlanmada siyasi bir rolü yokmuş gibi görünse de atalıklar taht kavgalarının ardında yatan en önemli amillerden olmuşlardır. Özellikle kazak çıkan şehzadelerin yeniden güçlenip tahtı ele geçirmek üzere harekete geçmesinde gücün merkezini, atalık ve mensubu bulunduğu kabile oluşturarak hanlığın mukadderatını etkilemişlerdir.

Taraklı-Kıyat Kabilesi'nin noyan beylerinden Yesugay neslinden Buraltay Bey, Şiban Han'a atalık verilmiştir.³⁰ Toktağa Han'ın atalığı olan

²⁵ Kafalı, söz konusu taksimatta Ak Orda ve Gök Orda ayrımında Kazvinli Kadı Ahmed Gaffarî'nin Tarih-i Cihan-ı Ârâ'da ve Mu'iniddin Natanzî'nin Tarih-i Mu'ini'de yapmış olduğu isimlendirme hatalarını, Umdetü'l-Tevârih ve Ötemiş Hacı tarihine yaptığı atıflarla izah etmektedir, ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Kafalı, *Altın Orda Hanlığı Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul 1976, s.19, 118; Kafalı, "Altın Orda", s. 398.

²⁶ Kırımî, v. 258-b, 259-a; Ötemiş Hacı, v. 40-a, b.

²⁷ Kafalı, *Altın Orda*, s. 119, (Reşidüddin'e atıfla)

²⁸ Kırımî, v. 262-b; Ötemiş Hacı, v.38-b.

²⁹ Kafalı, *Altın Orda*, s. 121.

³⁰ Kırımî, v. 259-a.

Uygur aşiretinden Bacar Tokboğa'dır. Atalık Bacar Tokboğa, Kabartay'da İnal Bey'e³¹ gönderilen Özbek Han'ın getirilmesi sırasında Toktağa Han'ın ölmesi üzerine, han olmak üzere harekete geçmiştir. Kabilesinin çokluğu ve kuvvetine dayanarak, kabile reislerinin ittifakıyla tahta çıkmış ve hanlığını ilan etmiştir. Hatta hanın sarayını, hazinesini ve hatunlarını almıştır. Özbek Han'ın annesi olan Toktağa Han'ın dul eşi Gelin Beyalın'la³² dahî evlenmiştir. Kabartay Çerkesi'ndeki Özbek Han'ı getirmekle görevli olan Kıyat umerasının serdefteri ve Noyan Karaçan'ın mihteri olan İstay Bey ile Secut Kabilesi'nden Alatay Bey dönüşte durumu öğrenip, atalık Bacar Tokboğa'yı öldürerek Özbek Han'ı tahta çıkarmışlardır.³³

Özbek Han'dan sonra tahta çıkan Canıbek Han'ın oğlu Berdibek'in atalığı ise Kanınglı kabilesinden Tulıbay'dır ve Berdibek Han onun sözünden çıkmamıştır. Canıbek Han'ın hanlığı sırasında Atalık Tulıbay'ın soygunculuk yapan oğlu şer'en katledilmiştir. Atalık Tulıbay bunun kinini taşıyarak, beslemesi Berdibek'e sürekli nasihat edip, tahtını koruması amacıyla bütün akrabalarını ve veliahtı dışında bütün çocuklarını katlettirmiştir. Veliaht oğlu da eceliyle vefat edince Sayın Han soyu kesilmiş, bu nedenle Berdibek Han'a *Kökin kırgan köten han* denmiştir.³⁴ Berdibek Han döneminde yaşanan söz konusu karışıklıktan perişan olan Özbek halkından³⁵ sağ kol halkını Kıyat kabilesinden İstay Bey'in biraderzadesi Mamay Bey³⁶ Kırım'a göçürmüştür. Özü Nehrinden çıkan

³¹ Kabartay ve Çerkes coğrafyasına besleme göndermek Kırım Hanlığı zamanında yaygınlaşmıştır. "Cesaretleri, asaletleri ve sosyal nizamlarıyla şöhrat bulan Kabartay ve Çerkezistan Kırım Hanları'nın nazarı dikkatini celbetmiştir." Abdullah Soysal, "Kırım Hanzâdelerinin Kafkasya'dan Talim ve Terbiyesi", *Emel*, no:36, İstanbul 1966, s. 17. Kırım'da hüküm süren han ve sultanlardan, kalgay, nureddin ve Şirin mirzaların oğul ve kızları dünyaya geldiğinde Çerkes kabileleri içinde aynı unvandaki bir emir etrafını toplar, yüz elli kişilik süvari bölüğüyle Taman Adası'na, oradan Azak Denizi Boğazı'ndan Kırım'a geçerler. Çağırıldığı evde üç gün misafir olup, doğan bebeği beslemek için teslim alırlar. Kesbi Haşim Mehmed Efendi, *Ahval-i Anapa ve Çerkes, Anapa ve Çerkesya Hatıraları*, haz. Mustafa Özsaray, Kafkas Vakfı Yay., İstanbul 2012, s. 45.

³² Gelin Beyalın Toktağa Han'ın kardeşi Tuğrul'un cariyesidir, Özbek Han Tuğrul'un oğludur. Toktağa tahtını ve oğlu İlbasar'ın geleceğini güvence altına almak için kardeşi Tuğrul dâhil han soyundan olan herkesi katletmiştir. Hamile olan Gelin Beyalın doğan çocuğunu gizlice Kabartay Çerkesi içinde olan İnal Bey'e göndermiştir. Kırımî, v. 261-b; Ötemiş Hacı, v. 45-b.

³³ Kırımî, 261-b; Ötemiş Hacı, v. 46-a,b, 47-a,b.

³⁴ Kırımî, v. 264-b; Ötemiş Hacı, v. 50-a.

³⁵ Özbek Han'ın İslâmiyet'i kabul etmesiyle birlikte emirleri, askerleri ve halkı (Turgavut ta'bir edilen Tatarlardan Kalmak adı verilen bir taife dışında) Müslüman olmuştur, bu nedenle O'nun zamanında İslâm ehli olan Tatar'a Özbek Halkı denmiştir. Kırımî, v. 263-b.

³⁶ Canıbek Han'ın kızı, Berdibek Han'ın kız kardeşi olan Bisulu-Hanuş, Mamay Bey'in eşidir. Kırımî, v. 268-b.

Aral, Samar ve Yılık Suyu'ndan Turla Nehri'ne kadar olan bölgede yayılmışlardır. Boğdan, Eflak, Macar ve hatta İspanya'ya kadar bâc ve haraç almışlardır. Moskova ise kendilerinin mahsus reyalarıdır. Yine Kıyat İstay Bey'in oğlu Çer-Kutlu oğlu Deniz Boğa Bey ise, sol kol halkını alarak Sirderya boyuna göçürmüştür.³⁷

Toktamış Han'ın oğlu Kebek Han'ın atalığı Emir Rektemür'ün oğlu Yahşi Hoca Bey'dir. Kebek, Toktamış Han'ın ölümünden sonra tahtı kardeşi Celaleddin'in ele geçirmesi üzerine atalığı Yahşi Hoca'ya sığınmıştır. Atalıktan aldığı destekle güçlenerek, Celaleddin Han'ın üzerine gitmiş, onu tahttan indirmişse de tahtı diğer kardeşleri Kerim-berdi ve Cebbar-berdi ele geçirmiştir. Ancak bu iki kardeşin birbirini ortadan kaldırmasıyla Kebek tahta çıkmıştır.³⁸

Atalık müessesesinin Kırım Hanlığı'nda da devam ettiği görülmektedir. Emin Giray Sultan bin Sahip Giray Han'ın atalığı Safa Bey bin Hüdaberdi Bey'dir. Safa Bey'in cediti Kıyat Alaç Bey oğlu Mamay Bey'e dayanmaktadır. 1550'de tahta çıkan Sahip Giray Han'ın oğlu Emin Giray Sultan'ın Kırım yakınlarında bulunan Leh'liler üzerine gönderilmesi sırasında atalığı *içki beylerinden*³⁹ İbrahim Paşa'nın Sultan'ın ordusunda ağalık hizmetine atandığı görülmektedir.⁴⁰ H.1124(1712-1713) yılında Kuban üzerine serasker olarak gönderilen El-hac Cantemür Bey, Devlet Giray Han'ın oğlu Muhammed Giray Sultan'ın atalığıdır.⁴¹

Altın Orda Hanlığı'nda nökerlik müessesesi gelişerek uygulanmaya gelmiştir. Hanedan mensuplarına nöker tayin edilmiş hatta Sayın (Batu) Han'ın, Şiban soyundan gelenlere nöker tayin edilmesi vasiyeti Özbek Han zamanında dahi uygulanmıştır.⁴² Toktamış Han, tahta çıktığı vakit, şehzadelik döneminde kendisine yardım eden Arapoğlan'a, *her nerede efendisinden firar edenler ve yasagdan kaçanlar var ise bi'l-cümle ana nöker ve il olarak müekked yarlıklar*⁴³ ihsan ederek, nökerlik uygulamasını farklı bir zemine taşımıştır.

³⁷ Kırımî, v. 264-b. (İlbars Han'ın Harezm Tarihi'ne atıfla) Şiban neslinden şehzadelerin tamamı Özbek Han'ın tahta çıkışı sırasında atalık Bacar Tokboğa'nın tahtı ele geçirmesine boyun eğdikleri gerekçesi ile Özbek Han tarafından, tahta çıkışını sağlayanlardan biri olan Kıyat Kabilesinden İstay Bey'e koşun verilmiş ve esir mesabesinde teslim edilmiştir. İstay Bey ise Şiban neslinden olanların sadece nökerlerini ve Birlak ve Karluk adlı illerini alarak kendi mekânlarına göndermiştir. Diğer oğlanları ise koşun tarzında elinde tutmuştur. Kırımî, v. 265-a; Ötemiş Hacı, v. 47-b, 48-a.

³⁸ Kırımî, v. 272-b.

³⁹ İçki beyleri; hanın hizmetindeki beylerdir. İnalcık, "Kabile Aristokrasisi", s.53.

⁴⁰ Kırımî, v. 281-b.

⁴¹ Kırımî, v. 300-a.

⁴² Kırımî, v. 262-b; Ötemiş Hacı, v. 48-a.

⁴³ Kırımî, v. 269-b; Ötemiş Hacı, v. 59-a.

Gönüllülüğün esas olduğu nökerlikte, firarilerin ve yasagdan kaçanların nöker verilmesi, nöker kavramının anlamını genişletmektedir. Öte yandan sadece han soyundan olanların değil emirlerin ve mirzaların da nökerleri olduğu görülmektedir. Toktamış Han'ın iç oğlan hizmetinde bulunmak istemeyen ve Hz. Ebubekir soyundan gelmesi hasebiyle bunu ar sayan Emir Edigü, yanında bulunan 9 nefer nökeriyle kazak çıkıp, Emir Timur'a sığınmıştır.⁴⁴

Altın Orda Hanlığı'nda han soyundan gelenler, han olabilmek için güçlü bir aristokratın desteğine (askeri, siyasi, ekonomik ve sosyal gücüne) ihtiyaç duymuşlardır. Nitekim Toktamış'ın, Urus Han'a karşı yürüttüğü hanlık mücadelesinde gücünü artırmak için ilk çabası Kırım'da güçlenen Kıyat Kabilesi'nden Mamay Bey'i hâkimiyeti altına alıp Kırım coğrafyasını ele geçirme girişimi olmuşsa da Mamay Bey üzerine yaptığı yürüyüşte başarılı olamamıştır. Daha sonra, birkaç kez daha mücadele etmişlerse de her iki taraf da birbirine üstünlük sağlayamamıştır. Toktamış, hedefe barış yoluyla ulaşmayı denemiş ve Mamay Bey'den kendi hanlığına rıza vermesini istemişse de Mamay Bey; *Urus Han sağ iken, Toktamış'ı han olarak tanımam ancak aramızda kavga olmasın, şehzademizdir. İdil içerisinde noyanlar arasında yoluna devam etsin, inşaallah zamanla Urus Han ile barışirlar ve vakti gelince de han olur*⁴⁵ demiştir.

Bozkır ananesinde yer alan evlilik yoluyla akrabalık ilişkisi tesis etme Deşt-i Kıpçak coğrafyasında da varlığını devam ettirmiştir. Özbek Han'ın 4. Eşi Urducâ Hatun, ulus başı (ulus emiri) Emir İsa'nın kızıdır. Emir İsa ise Özbek Han'ın kızı İt Küçücük ile evlidir.⁴⁶ Canıbek Han'ın kızı Berdibek Han'ın kız kardeşi, Bisulu Hanuş Kırım'da bulunan Kıyat Mamay Bey'in

⁴⁴ Kırımî, v. 270-a.

⁴⁵ Kırımî, v. 268-b. Ancak bu sırada her ikisi de Urus Han'ın öldüğünden haberdar değildir zira halkı, hanın ölümünü gizlemiştir. Toktamış yanına aldığı Şirin Rektemür ile birlikte Mamay Bey'e dostluk ziyaretine buldukları sırada Şirin Rektemür Mamay Bey'i öldürmüş, böylece Mamay yurdunu ele geçirmişlerdir. Urus Han'dan sonra tahtın sahibi Toktamış olmuştur (Kırımî, v. 269-a; Ötemiş Hacı, v. 58-b) Ancak, Kafalı ve Kamalov, Nikonovskaya ve Tipografskaya Kroniğine atıfla Mamay Mirza'nın ölümü ve Toktamış Han'ın tahta çıkışı konusunda, Kırımî ile çelişirler. "1378'de Kulikovskaya Muharebesi'nde Moskova karşısında aldığı mağlubiyetin ardından Kırım'a dönen Mamay Mirza, Ruslar üzerine yeni bir sefer hazırlığına başlamışken, 1379'da Doğu Deşt-i Kıpçağı hakimiyeti altına alan Toktamış Han, Batı Deşt-i Kıpçak'ta hâkim olan Mamay Mirza'yı bertaraf etmek üzere harekete geçmiştir. 1380 yılında Kalka Irmağı boyunda gerçekleşen savaş sonunda Mamay Mirza Kefe'de bulunan Cenovalılara sığınmışsa da Cenovalılar tarafından yağmalanıp, katledilmiştir. Kafalı, *Altın Orda*, s.103; İlyas Kamalov, *Altın Orda ve Rusya*, İstanbul 2009, s.103.

⁴⁶ İbn Battuta, Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Tancî, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, C. I., çev. A. Said Aykut, İstanbul 2010, s. 479.

eşidir, Mamay Bey'in ölümünden sonra Rektemür Bey'in eşi olmuştur.⁴⁷ Siyasi birliğin, kabileler ile han arasındaki ilişki sayesinde korunduğu coğrafyada siyasi bağlar genellikle evlilik yoluyla sağlamlaştırılmaktadır.⁴⁸ Kırım Hanları da, kabile aristokratlarının lideri olan Şirinler'in desteğini sağlamak için kızlarını onlarla evlendirip akrabalık bağları tesis etmişlerdir.⁴⁹ Böylece Şirinler birinci mevki daima muhafaza etmişlerdir. Şirin beyi, baş-karaçi yahut baş-bey unvanını taşıyıp han sülalesinden kızlar ile evlenmiştir. Bu ailenin birçok üyesi han sülalesi mensupları gibi Giray unvanını taşımıştır.⁵⁰ Toktamış Han'ın Emir Timur ile mücadelesi sonunda hayatını kaybetmesi sırasında Emir Edigü, Toktamış Han'ın kızı Canıbek Hanuş'u kendi oğlu Celaledin'e eş olarak saklamıştır.⁵¹ Karaçi beyleri ve kabileleri arasında evlilik yoluyla tesis edilen akrabalıklara saygı gösterilip önemsendiği görülmektedir. İleride ayrıntılı verileceği üzere, Rektemüroğlu Tekene, eşi Emir Edigü'nün kızı Turan Hanuş'un hatırına Edigü oğlu Mansur'la mücadeleden geri durmuştur.⁵² Şirinlerin yanı sıra Mangıtların-Mansuroğullarının da evlilikle akrabalık tesisinde aktif oldukları görülmektedir. Edigü oğlu Mansur'un validesi, Rus (Urus) Han oğlu Barak Han'ın kız kardeşidir.⁵³

Söz konusu dönemde her devlette karşılaşılan siyasi sorunların ilki varisler arasında yaşanan taht mücadelesi olmuş ve nitekim Altın Orda Hanlığı'nda da sıklıkla karşılaşılmaktadır. Ancak sorun genelde varislerden birinin diğerlerini bertaraf ederek başa geçmesiyle aşılrken Altın Orda Hanlığı'nda sorun boyut değiştirmektedir. Şöyle ki; tahtı ele geçirmeyi başarabilen şehzade mutlaka *Dört Karaçi Beyleri*'nden ve mirzalardan bir veya bir kaçının desteğini alarak bu başarıya ulaşmıştır. Söz konusu destekçi beylerin ve mirzaların amacı ise; yönetimde söz sahibi olabilmek, etkin rollerini artırabilmek ve kendilerine ihsan edilen suyurgalleri artırmaktır. Tahta çıkan şehzade sağlam ve dirayetli karakterde olup, bu beyleri kontrol altında tutabildiği oranda merkezi otoriteyi sağlayabilmiştir. Aksi takdirde sembolik hale gelmiş ve yönetim beylerin ve mirzaların güçlerinin çarpıştığı sahaya dönüşmüştür.

Altın Orda Hanlığı'nın parçalanmasına ve başta Kırım Hanlığı olmak üzere diğer hanlıkların kurulmasına neden olan siyasi istikrarsızlığın ardında

⁴⁷ Kırımî v. 268-b.

⁴⁸ Schamiloglu, "Altın Orda", s. 427.

⁴⁹ İnalçık, "Kabile Arsitokrasisi", s.56.

⁵⁰ Giray (Gerey) unvanının ortaya çıkış hikayesi için bkz. Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavim ve Devletleri*, Ankara 2002, s. 208.

⁵¹ Kırımî v.272-a.

⁵² Kırımî, v. 275-b.

⁵³ Kırımî, v. 276-a.

yatan tek sebep; aşağıdaki örnekte de görüleceği üzere göçebe aristokrasisinden gelen yönetime katılma güçlerini kullanmak isteyen beylerin ve mirzaların, rekabetlerinden doğan mücadeleleri ve yetkilerini kullanabilmeyi meşrulaştırma gayreti ile yapılan han değişiklikleridir. Toktamış Han'ın vefatından sonraki dönemde rekabetin güçlenen ismi ise Emir Edigü olmuştur.⁵⁴

“Kebek'in tahta çıktığı yılın kışında Emir Edigü, Türkistan'da bulunan Şiban neslinden Çekre oğlanı han ilan eder ve Kebek'in üzerine yürüyüp, onu ortadan kaldırır. Üç yıl müstakil hanlık yapan Çekre, Emir Edigü'nün tahakkümünden kurtulmak istemişse de durumu fark eden Emir Edigü, Müyesser oğlu evladından Seyyid Ahmed adlı oğlanı han ilan edip, Çekre'yi Türkistan'a kovalamıştır. Ancak Emir Edigü dönmeden Seyyid Ahmed eceliyle ölmüş, Türkistan'a ulaşan Çekre de ölünce, Emir Edigü, Müyesser oğlan neslinden Derviş adlı, akılsız ve na-temiz bir oğlan bulup han ilan etmişse de münasip bir han araştırmaktadır. Kerim Berdi ile Cebbar Berdi'nin öldüğü Kebek'in han olduğu sırada kardeşleri Kadir Berdi kazak çıkmış ve yanında Şirin, Barın, Argun, Kıpçak vesayir uruğlardan çok sayıda beylerle Kırım ile Kabartay taraflarında Tatartop adlı yere yerleşmiştir. Emir Edigü'nün hanlıkla oynamasını uzaktan izleyen Kadir Berdi, etrafındaki beylerle durumu değerlendirmiş ve Edigü'ye karşı harekete geçmiştir.⁵⁵ Yapılan mücadelede Kadir Berdi ölmüştür.”

Seçilecek hanın belirlenmesi, seçilen hanın yetkilerini kullanması konusunda beylerin ve mirzaların fiili olarak ön plan çıktığı görülmektedir. Fiiliyatta kullandıkları gücün ve etkinin devamı konusunda birbirleri ile rekabet ve mücadeleden çekinmemişlerdir. Hatta zaman zaman durumdan rahatsız olan hanların tepkilerine, karşı koymuşlar ve beylerin etkisini sınırlandırmak isteyen hanlara karşı mücadeleye dahî girmişlerdir. Ancak Cengiz ananesinden aktarıla gelen *Han soyunun tahta çıkması* ilkesini asla

⁵⁴ Edigü Mirza'nın etkili olduğu zamanlarda hanların görevi sadece “pion” olmaktan ibaretti, çünkü gerçek güç mirzanın elindeydi ve kendi çıkarlarını her zaman toplum çıkarlarının önünde tutan Edigü Mirza Aksak Timur'u ikna edip, Altın Orda'ya karşı savaşmasını sağlayarak Müslüman birliğinin dağılmasına yol açmıştır. Rizaeddin Fahreddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, Çev. İlyas Kamalov, İstanbul 2007, s. 77.

⁵⁵ Edigü üzerine ordu hazırlayıp, yürüyen Kadir Berdi'nin, tamamen donmamış İdil Nehri kıyısında beklemeyi öneren beylerine sarf ettiği şu sözleri Özbekler arsında ünlü bir darb-ı mesel olmuştur. İdil donsa kim ötemes, Edigü ölse kim almas, İdil nice donmas burın geçmek gerek, Emir Edigü nü ölmes, burın almak gerek. (İdil nehri donsa kim geçmez, herkes geçer, Edigü vefat etse yurdunu kim almaz, herkes alır, Lakin erkek olanlara, İdil buz olmadan geçmek gerek, Edigü vefat etmeden katl-i vefat ile yurdunu almak gerek.) Kırımı, v. 272-b-273-b. Kadir Berdi'nin söz konusu kararlılığı, kendilerine bağlı olması gereken bir emir tarafından han soyunun bu şekilde kullanılmasını ar sayıp, bunun sorumluluğunu kendinde bilmesinin sonucudur. Ayrıntılı bilgi için bk. Kırımı, v. 273-a,b.

ihlal etmemişlerdir.⁵⁶ Lakin beylerin ve mirzaların ilkeyi uygulamada göstermiş oldukları itina, han veya han soyundan gelen şehzadeleri yönetimden uzaklaştırarak hatta öldürerek ortadan kaldırmalarına engel olmamıştır.⁵⁷

“Hanlık yönetimi Kadir Berdi'nin etrafında bulunan beylerden, Kongrat Haydar Bey ile Şirin Rektemür oğlu Tekene Bey'in eline geçmiştir. Han yapmak üzere Kadir Berdi Han'ın küçük kardeşi (Toktamış'ın oğlu) Gıyaseddin'i aramışlarsa da bulamamışlardır. Toktamış'ın babası Toy Hoca oğlan'ın kardeşi Çağay oğlan oğlu İçkili Hasan'ın oğlu Muhammed'in (Uluğ Muhammed Han) askerler arasında olduğunu gören Kongrad Haydar Bey ve Şirin Tekene Bey, “Toktamış Han'ın amcazadesidir, bunu han yapsak olmaz mı, zaruret vaktidir, düşman üzerine gitmek gerekir” demişler ve Muhammed'i han ilan etmişlerdir. Yaralı Emir Edigü'yü bulup öldürerek, Edigü oğullarını sürmüşlerdir.”⁵⁸

Altın Orda Hanlığı'nda han ve han soyundan gelenler ile kabile aristokratları arasında paylaşılan yönetim sisteminin işleyişini açıklayan diğer bir kavram; *kazak çıkmak* tır. İnalçık, kavramı, *Cengiz Han soyundan bir prens veya kabile reisi olan liderin nökerleriyle birlikte bozkıra kaçışını ifade eder*, şeklinde izah etmiştir.⁵⁹ Söz konusu kaçış, kaybedilen gücün yeniden toparlanması amacıyla uzaklaşmaktır. Kazak çıkmada gidilecek yerin seçimi, başarıyı belirleyen en önemli amil olmuştur. Han soyundan gelenler için söz konusu yerler; bazen atalık ve kabilesi⁶⁰ bazen karaçi beylerinden biri olurken bazen komşu topraklardaki Leh ve Rus müttefikler⁶¹

⁵⁶ Emir Edigü tarafından tahta çıkarılan Temüt Kutluk Han'ın vefatından sonra vasiyeti üzerine tahta çıkarılan Şadıbek Han da ölünce Emir Edigü'nün oğlu Nureddin Mirza babasına *sen han ol ya da ruhsat ver ben han olayım* demişse de Emir Edigü buna izin vermemiştir. Kırımî, v. 271-a.

⁵⁷ Temür Kutluk Han'ın oğlu Polad Han'ın öldürülmesi, Kırımî, v. 271-b. Emir Edigü'nün Kebek'i öldürüp, Çekre'yi tahta çıkarması, Kırımî, v. 273-a, Baki Bey'in İslâm Sultan'ı katl etmesi, Kırımî, v.280-b. Ağaş Ağa'nın Sahip Giray ve Gazi Giray'ı katl etmesi, Kırımî, v. 351.

⁵⁸ Kırımî, v. 273-a,b.

⁵⁹ İnalçık, “Kabile Aristokasisi”, s. 58. Emir Edigü 18 yaşında mirza iken (Hz. Ebu Bekir soyundan olması hasebiyle) nökerlik yapmaktan ar edip birkaç kez, kazak çıkmışsa da yakalanmıştır. Kırımî, v.270-a.

⁶⁰ Toktamış oğlu Celaleddin başa geçince, öncelikle kendi kardeşlerini dışlamıştır. Kardeşlerinden Kebek ise atalığı olan Rektemür oğlu Yahşi Hoca'nın yanına gidip, onun desteğiyle tahtı ele geçirmek üzere harekete geçmiştir. Kırımî, v. 272-b.

⁶¹ Kırımî, v. 266-a/b; Martin Bronevskiy, *Kırım*, çev. Kemal Ortaylı, Ankara 1970, s. 42. Kırım Hanlığı'nda da benzer tablolar yaşanmıştır. Canıbek Giray Han'ın hanlığını kabul etmeyen Mehmed Giray ve Şahin Giray, han ile girdikleri mücadeleyi kaybedince Mehmed Giray diyar-ı Acem'e, Şahin Giray ise Moskova'ya sığınmıştır. Abdullah İbn Rıdvân, *Tevârîh-i Deş-i Kıpçak 'An Hutta-i Kırım veya Tevârîh-i Tatar Hânân-ı Kadîm ve Ahvâl-i Deş-i Kıpçak*, Hazırlayanlar: Akif Erdoğru, Selçuk Uysal, İzmir 2012, s. 38, v. 18-a.

dahi olmuştur. Uygun destekleyici bulamayanlar ise, bozkırda yıldı sürüp, asker toplamaya çalışmışlardır.⁶² Öte yandan taht mücadelesi sonucunda tahtın boş kalması ihtimalinde karaçi beylerinin kazak çıkan şehzadeleri araştırıp, uygun kişiyi bulmaya çalıştıkları, hatta şehzadelerden uygun aday buluncaya dek boşluğu doldurmak amacıyla han soyundan gelen oğlanlardan ulaşabildiklerini tahta çıkardıkları görülmüştür.⁶³

Urus Han'dan sonra 1379 yılında başa geçen Toktamış Han döneminden itibaren Emir Rektemür ve oğullarının hanlık yönetimindeki etkisi ön plana çıkmaktadır. Gerek Rektemür'ün hizmetleri gerek sonrakilerin sadakatiyle *Tümen Beyi* tabir edilen bir makama ruhsat verilmiştir. Hatta her büyük emirde han yarlığı icabınca Şirin Beylerinin dahi senedi olmadıkça uygulamaya girmemesi kanun olmuştur. Han tuğrasından küçük bademi bir mühür taşımışlar, sahh⁶⁴ çekmişlerdir. Bu durum Mengli Giray Bey'e kadar devam etmiştir. Mengli Giray'dan sonra yetkiler biraz daraltılmıştır. Rektemür'ün oğlu Yahşi Hoca babasından sonra Tümen beyi olmuştur.⁶⁵

2.2. Emir Rektemür ve Şirin Mirzaların Yükselişi

Rektemür, Şirin Kabilesi'nin ileri gelenlerinden Dangıbay (Danıngıbay) oğludur.⁶⁶ Şirin Kabilesi, Çumuç tamgalı As Kabilesi'nden⁶⁷ bir şubedir ve

⁶² Toktamış Han'ın Urus Han karşısında güçlenmek için destek araması hakkında bk. Kırımî, v. 267-b, 268-a; Ötemiş Hacı, v. 58-a.

⁶³ Örnekler için bkz.Uluğ Muhammed Han'ın tahta çıkışı, (Kırımî v.274-a) Edigü oğlu Mansur'un Gıyaseddin bin Şadıbek ölünce yerine Küçük Muhammed'i ve Barak'ı han ilan etmesi (Kırımî v.276-a) Sirderya boyunda Kara Nogay Han'ın han olması, (Kırımî v.266-a; Ötemiş Hacı, v. 52-a,b) Edigü'nün Seyid Ahmed ve Çekre'nin ölmesi üzerine Derviş'i han yapması, (Kırımî v. 273-a).

⁶⁴ Sahh:Doğruluğunu onaylayan işaret.

⁶⁵ Kırımî, v. 318-b.

⁶⁶ Kırımî, v. 318-a

⁶⁷ As'ların kimlikleri konusunda çeşitli görüşler bulunmaktadır. As adı genellikle Alanlarla birlikte anılmıştır. MÖ 3. Yüzyıldan MS. 30 yılı civarına kadar Alanlar ve As'lar, İrani Sarmatlardan ayrılan Aors boyu yönetimindeki konfederasyon içerisinde Aral Gölü ve Don arasında yerleşmişlerdir. Alanların yeni bir siyasi oluşum örgütlemesi ile As'lar MS 1. yüzyılda Kangkü ülkesine (Sirderya'nın yukarı bölgesinde bulunan, Fergana ile özdeşleşen Tayüan ülkesinin kuzey-kuzeybatısında Kangkü ülkesi bulunur) göç etmişlerdir. İstvan Vasary, *Eski İç Asya'nın Tarihi*, Çev. İsmail Doğan, Ötüken Yay., İstanbul 2007, s. 61, 62. As'ların göç etmeyen, Orta Asya bozkırlarında kalanları, Göktürk Kitabelerinde geçen Az'larla ilişkilendirilmiştir. Peter Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Çev. Osman Karatay, Karam Yay., Ankara 2002, s. 42,43. (Az'lar için bakınız, Saadettin Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, Ankara 1999, s. 53, 56, 63.) Ayrıca Az/As olarak verilir, Kırgızlarla birlikte hareket eden bir Türk kavmi olduğu ifade edilmiştir. Osman Karatay, *İran İle Turan*, İstanbul 2012, s.126. Kurat; "Alanların başka bir adı da As'tır diyerek her iki kavmi tek kavim olarak gösterme eğilimindedir. Kurat, *Karadeniz'in Kuzeyindeki*, s. 15. Oysa; 10., 11, ve 13. yüzyıl İslâm coğrafyacılarına dayanarak, R. Şeşen, "Kafkasya'da Hazarlar'dan başka Alanlar, Avarlar ve As Türkleri vardı" şeklinde Alanları ve As'ları ayrı ifade ederken

aslen Toy Hocaoğlan oğlu Toktamış (Han) oğlanın baba ve dedelerinden kalma mahsus noker illerinden bir tanesidir.

Rektemür her zaman han sarayında bulunarak, *saklav* tabir edilen görevle, ihtiyaç duyulan işlerde istihdam olunmuştur.⁶⁸ Urus Han zamanında Çağatay Hanlığı'na gönderilen elçi grubunda görev almıştır. Bu görev dönüşünde İdil sahilindeki kamışlar arasında yatmakta olan yaralı birini görmüştür. Toktamış oğlan olduğunu öğrendiği yaralının "... *ben sizin mahsus töreniz, Toktamış oğlanım, Urus Han 4 gün önce sahradaki ordamı bastı, ben vuruşarak dışarı çıktım, ancak çok kalabalıklardı. Mecburen Sirderya'ya atladım, üzerime ok yağdırdılar, yaralarım su içinde cerahat oldu, 3-4 gündür aç, soğuk ve ilaçsız kaldım. Seni bana Allah ulaştırdı, gerisini sen bilirsin...*" şeklideki yardım talebine, memnuniyetle cevap veren Rektemür; "...*gayretim yettiğince senin gibi bir atazadeye bir musibet ulaştığı zaman madden, manen ve ruhen hizmet etmeyi murad etmişimdir. Bütün uruğum yok oluncaya dek senin yolunda çalışırım. Eğer muradına ulaşırsak beni unutmayasın...*", şeklindeki cevabına karşılık Toktamış ise *yemin edip (Allah'ın adı üzerine), kendisi ve evladından son kişi tükeninceye kadar devam edecek olan devletine müşterek olmaları konusunda söz vermiştir.*

Bu söz üzerine suzaklarıyla görüşen, Rektemür, Toktamış'ı, sahipkıranlık yolunda ilerleyen Emir Timur'a götürmeye karar vermiştir. Buhara ve Semerkand'ı Çağatay Hanlığı'ndan alan ve Turan Vilayeti'ni ele geçiren Timur, Toktamış'ı büyük ikramlarla karşılamış, yaralarını tedavi ettirmiş ve Cengiz töresine uygun şekilde Uluğ Orda Karakum'da han ilan etmiştir.⁶⁹

As'ların Türk olduklarını vurgulamıştır. Makdisi ve Bırûnî'ye atıfla Kafkasya'da El-As Türklerinin varlığını bildirdiklerini belirtir. Bırûnî'ye atıfla, "Alanlar ile As Türklerinin esas yurtlarının Ceyhun ile Hazar Denizi arasındaki Oğuz çölü olduğunu, bunların Peçenek ve Oğuzca karışımı bir Türk lehçesi konuştuklarını" söyler. Yine Bırûnî'nin Tahdid Nihayet El-Emâkin'ine atıfla, Ceyhun nehrinin mecrasındaki değişikliği anlatırken, "nehir, Harezmi ve Cürcan arasındaki Mezdübest mecrasından sola, Peçenek arazisine doğru yöneldi... bu mecrada oturanlar Hazar Deniz'i sahiline göçtüler. Bunlar El-Lan ve As kavimleridir. Bugün bu kavimlerin dilleri Harezmi ile Peçenekçe'nin karışımıdır." şeklindeki ifadelerden sonra "Gürcistan'ın doğusunda Alan Ülkesi bulunur, bunlar Hıristiyanlaşan Türklerdendir. Alanlardan sonra Türklerden As denen kavim bulunur." şeklinde Mağribi'ye yaptığı atıfla, göç edilen bölgeyi teyit etmektedir. Ramazan şeşen, *İslâm Coğrafiyacılara Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK Yay., Ankara 2001, s.19, 20, 200, 208. İbn Battuta, Serâ Berke (Berke Saray) ziyareti esnasında bölgede Moğolların dışında As'ların bulunduğunu ve Müslüman olduklarını söylemektedir. İbn Battuta, İbn Battuta Seyahatnamesi II, Çev. A. Said Aykut, YKYay., İstanbul 2000, s. 517.

⁶⁸ Kırımî, v. 318-a.

⁶⁹ Kırımî, v.267-a; Ötemiş Hacı, v. 55-a-b. Toktamış'ın Emir Timur'a gidiş hikâyesi Zafarnameler'de farklı şekilde ifade edilmiştir. "*Toktamış oğlan kendisine fenalık etmek*

Urus Han ise Cuçi ulusunun topraklarını hâkimiyet altına almanın gururunda iken Timur'un bu hareketini işitip, büyük bir ordu toplamış ve oğlu Kutlu Timur Noyan'ı Toktamış üzerine göndermiştir. Toktamış yenilmiş ve bu üç kez tekrarlanmıştır.⁷⁰ Timur, onu üç kez Karakum'da tahta çıkarmış ancak her seferinde Urus Han tarafından indirilmiştir. Sonunda büyük bir ordu hazırlayan Timur ve Urus Han Kamışlı Cayık (Yayıık) Deryası sahilinde savaşmışlar ancak birbirlerine üstünlük sağlayamayarak, dönmüşlerdir..⁷¹

Toktamış'ın her yıl Urus Han'ın topraklarında yıllık sürüp gitmesi üzerine Urus Han, Toktamış'ın has nökerleri olan; *Şirin, Barın, Argın ve Kıpçak* kabilelerine zulüm etmeye başlamıştır. Toktamış'a haber gönderen kabileler çaresizliklerini dile getirip, kurtarılmayı talep etmişlerdir. Toktamış, "*baharda iller yaylaya göçer iken siz geride bulunun ben arkadan ulaşıp sizi kaçırayım*", şeklinde haber göndermiştir. Toktamış, sözü üzere hareket eden kabileleri Kilgan adlı su kenarında konakladıkları sırada kaçırıp, İdil Nehri tarafına götürmüştür. Üç gün sonra durumu öğrenen Urus Han, üç dört bin atlı ile yola koyulmuş, atlar bakımlı, semüz olduğu için üç yüz kadar atla onlara yetişmişlerdir. Urus Han'ın geldiğini gören Toktamış ve kabilesi, askerlerin çokluğunu görünce, *galiba biz yenileceğiz bari birer oğlumuz kurtulsun* diyerek, Toktamış'ın 13 yaşındaki oğlu Celeleddin ile Rekteür'ün Yahşi Hoca adlı oğlunu ve diğer kabile reislerinin birer oğlunu atlara bindirip, başlarına bir yol ağası vererek buldukları yerden uzaklaştırmışlardır. Eğer bu çarpışmadan galip çıkarsak size ulaşırsınız, yenilirsek Kırım tarafındaki Kıyat Mamay Bey'in iline gidersiniz, diye tembihlemişlerdir. Askerleri az olduğu için gece savaşmayı tercih etmişler. yapılan karşılaşmada Rekteür'ün atına ok isabet edip düşmüş ve Toktamış

isteyen bir cemaatten kaçarak Timur'a gitmiştir. Emir Timur, kendisine son derece izzet ve ikramda bulunmuş, Otrar ve Savran vilayetinin verilmesini emretmiştir. Toktamış, Urus Han'ın oğlu Kutlu Boğa ile mücadele etmiş ve Kutlu Boğa bu savaşta ölmüşse de Toktamış askeri çekilmek zorunda kalmıştır. Daha sonra Urus Han'ın diğer oğlu Toktaktya ile yapılan mücadele sonunda yaralanan Toktamış'a, Emir Timur kardeşi Emir Edigü Barlas'ı göndermiştir. Edigü Barlas orman tarafından geçerken iniltilerini duyup fena bir halde bulduğu Toktamış'ı alarak Buhara'ya Emir Timur'un yanına getirmiştir." Nizamüddin Şâmî, *Zafername*, Çev. Necati Lugal, Ankara 1987, s. 89-90. *Zafername*'de *Örük Timur* olarak adlandırılan Emir Rekteür, Toktamış'ın Urus Han'dan ilk kaçıışı sırasında, onunla birlikte Emir Timur'un lutf ve inayetine mazhar olup orada kalınca vilayetinin ve ahalisinin Urus Han tarafından Tayga'ya suyuğal edildiği belirtilmiştir. Toktamış'ın münhezim olduğu muharebede Urus Han'a esir düştüğü ve bir müddet Urus Han'ın yanında felaketle vakit geçirdiği ve tekrar kaçarak Emir Timur'a sığındığı ifade edilmiştir. Nizamüddin Şâmî, *Zafername*, s. 92; Hayrunnisa Alan Akbiyık, "Timur'un Toktamış üzerine Seferleri ve Altın Orda'nın Yıkılması Meselesi", *Bilgi*, S. 27, Güz 2003, s. 121-122,

⁷⁰ Zafer name-i Timur'a atıfla, Kırımî, v.267-a

⁷¹ Kırımî, v.267-a.

kaçmaya başlamıştır. Bunu gören Rektemür; *namerd Toktamış yeminin böylemiydi* diyerek seslenmiş, yola dış güzergâhtan devam eden oğlanlardan Yahşi Hoca babasının sesini duyarak *babam yıkılmış senin babanda kaçmış biz nereye gitsek de düşman bizi bulur* diyerek geri dönüp savaşmaya karar vermiştir. Pusuda askerlerin olduğunu düşünen hanın ordusu bozulmuş ve han ölmüş ancak Toktamış ve Rektemür bunu öğrenememişlerdir.⁷²

Kökeday Yasbuğa adlı yerde Şiban soyundan İlgakoğlanzade Kanbayoğlan kendi halkı ve nökerleriyle hanlık rütbesinde bir validir ki ona ulaşmışlardır. Toktamış Toyhocaoğlan oğlu olduğunu ifade etmişse de Kanbayoğlan gururundan dolayı Toktamış'a gereken hürmeti göstermeyerek sultan makamından değil tenkül adı verilen beylerin makamından yer göstermiştir. Toktamış Kanbay'a "*sen bana asker ver ben de Kırım'da bulunan Kıyat Mamay Bey ile savaşayım, topraklarını alayım, sen han ol biz de senin hizmetinde olalım*" şeklinde bir teklifte bulunmuşsa da teklife önce sıcak bakan Kanbay daha sonra reddetmiştir. İdil tarafına giden Toktamış'ı Yadigâr Han'ın üçüncü atası olan Arapoğlan davet etmiş ve *Kanbay hepimizin zabitidir, asker tertip etmek elimden gelmez lakin malıma mülküne hükmederim, cümlesini huzurunuzda veririm* diyerek desteğini bildirmiştir. Atmış kadar at alan Toktamış, İdil sahilinde harap olmuş Saray şehrine varıp, tamire başlamış, cami ve mescidler yaptırarak, civar bölgelerden dağılmış kabilelerin katılımıyla gücünü ve asker sayısını artırmıştır. Daha sonra Kırım'da bulunan Kıyat Mamay Bey üzerine yürümüşse de, sonuca ulaşamamıştır. Toktamış, Mamay Bey'den hanlığına rıza vermesini istemiş ancak Mamay Bey; *Urus Han sağ iken, Toktamış'ı han olarak tanımam ancak aramızda kavga olmasın, şehzademizdir. İdil içerisinde noyanlar arasında yoluna devam etsin, inşallah zamanla Urus Han ile barışlılar ve vakti gelince de han olur* cevabını vermiştir.

Toktamış İdil'den tabiiyetiyle birlikte av için hareket edip, Ten Suyunu geçerek Özü sahiline ulaşmış ve Moskov memleketine adam göndererek hazine istemiştir. O sırada İdil ve Özü arası *göçer ulu sağ kol halkı* ile dolu olup boş yer yoktur. Mamay Bey'in ordası da Özü'den çıkan Yılkı Suyu'ndadır. Toktamış, Mamay Bey'e misafir olmak üzere varmıştır. Mamay Bey'in eşi Canıbek Han'ın kızı ve Berdibek Han'ın kız kardeşi Bisulu Hanuş'tur ve Toktamış, onu görüp, hasret gidermeye gelmiştir. Toktamış ve Rektemür ziyafetlerle ağırlandılar. Ancak niyetleri Mamay'ı öldürmektir. Yılkı Suyu'nun güneyine büyük terme evler ve çadırlar kurulur birkaç gün büyük işretler(eğlence meclisleri) olur. Bir gece Toktamış Rektemürle kimseye görünmeden gizlice görüşür. Gece yarısı Rektemür

⁷² Kırımî, v.268-a; Ötemiş Hacı, v. 57-a,b.

kalkar suyun kuzey tarafında yer alan Mamay Bey'in ordasına ulaşır ve Bey'e seslenir; *"Beyim Toktamış'ın büyük emir konusunda size söyleyecekleri var ve sizi davet ediyor ancak kimsenin bilmemesi gerekiyor"* der. 90 yaşında bir ihtiyar olan Mamay Bey'i hemen ata bindirip, kimseye görünmeden oradan uzaklaştırır ki Hanuş dahi kiminle gittiğini bilemez. Yılık suyunu geçerken külüng balta ile Bey'in başına vuran Rektemür, beyi öldürmüş, cenazesini saklayıp, atını da bırakır ve yerine gelip, yatmıştır. Sabah olup, herkes, mahmurluk bozmak için bal içer ancak beyin ordasında atı perişan görünür. Araştırmalar, Beyi bulamazlar, kesin zayi ettiler diye düşünürler ancak kimin yaptığını bilemezler. Toktamış ve Rektemür de teessüf edip, Hanuş'a taziyede bulunurlar. Moğol adeti üzere ziyafet ve keskin bal suları ikram edilir, herkes sarhoş olmuştur. Rektemür sarhoşluğu sırasında, *"han Toktamış senden bir niyazım var"* der ve eteğini öper. Toktamış, *"senin ötilin benden geriye kalmayacağını bilmez misin"* diye cevaplar. Rektemür; *"Hanuş'ı rica ederim"* der. Bunu duyan Hanuş figan ederek çıkar. Toktamış uzun süre düşündükten sonra, *"bizim neslimizi küçük düşürerek bu güne kadar kardeşim yerinde muamele yaparak şive nazınla beni yeterince sıkıntıya soktun ve seninle ilgili çok farklı fikrilere sahip olduysam da Sir Derya sahilindeki kamışlıkta yaralı yatarken sana verdiğim yeminler ve sözler aklıma gelerek yaptıklarının tamamını hazm ettim. Ancak yaşayıp yaşamadığı hakkında henüz bir malumatımız yokken Mamay Bey'in haremimi sana vermek olur mu hiç dediğinde, Rektemür, Mamay'ı ben öldürdüm leşide filan yerededir diyecektir. Kıyat kabilesi feryadı figan ederek Mamay oğlu Bey Sultan'ı beyliğe getirip, göçmüşler ve Özü Nehri'nin batı tarafına geçerek Engel ve Ongul semtlerine gitmişlerdir. Toktamış ise kabilenin kalanlarını İdil'e götürerek buradaki halkına dâhil etmiş ve bu sırada Urus Han'ın ölüm haberi ulaşınca müstakil olarak han olup, Saray tahtına oturmuştur. Etrafta bulunan bütün ser-leşkerler başvurup, tabiiyetlerini bildirmişlerdir. Rektemür sağ kol olarak emirü'l-ümera ve "baş karaçı" rütbesiyle mir-i sahib-i liva olup, Hanuş ile evlenmiştir ve Tekene Bey adlı oğlu Hanuş'tandır. Kırım'da olan Şirinlerin babasıdır. Urus Han'ın hâkimiyetinde olan sol kol halkını dahî getirmiş ve ondaki on iki bavlü ili Rektemür'e içki olarak suyurgal eylemiştir.*

Rektemür, Meçin yılı 37 muçelinde sadr-ı emarete nail olmuş ve 24 yıl emaret idüp 61 yaşında, Emir Timur'un, Timur Kutluk Han'ı ve Edigü Bey'i⁷³ Toktamış üzerine gönderdiği zaman Kuray adı verilen yerde yapılan

⁷³ Toktamış'ın tahta çıkıp, Rektemür'ün emir olduğu dönemde, Emir Edigü Bey 18 yaşında bir mirzadır. Edigü Hz. Ebubekir neslinden olduğu için hizmetçilik yapmayı ar saymış ve kazak çıkmış yılık sürmüş her seferinde yakalanıp getirilmiştir. Son olarak haps ettiklerinde Edigü'nün babası Kutlu Kaba Bey'in küçük kardeşi Eseney Bey Rektemür'ün dostu ve

savaşta ölmüştür.⁷⁴ Rektemür'ün ölümünden sonra oğlu Tekene baş karaçi olmuştur. Tekene Bey, Gıyaseddin Sultan'ı tahta çıkarmaya çalışan Emir Edigü oğlu Mansur'a karşı Kongrat Haydar Bey ile birlikte mücadele etmiştir.⁷⁵

3. Kırım Hanlığı'nda Devlet Yönetimi Ve Şirin Mirzaların Yeri

3.1. Kırım Hanlığı'nda Devlet Yönetiminin Temel Esasları ve Kabile Aristokrasisi

Kırım Yarımadası, coğrafi durumu gereği Altın Orda Hanlığı'nda Saray hanlarına baş kaldıran mirza ve beylerin dayanak noktası olmuştur. Emir Nogay, Mamay Mirza ve Emir Edigü gibi beyler rakiplerine karşı Kırım'a çekilip, burada kuvvet toplayarak harekete geçmişlerdir.⁷⁶ Sadece beyler ve mirzalar değil, Saray tahtında han olmak isteyen Çengizoğullarının arasındaki mücadelelerin bir cephesi genelde Kırım olmuştur.⁷⁷ Nitekim Altın Orda Hanlığı'nın parçalanmasını ve Kırım Hanlığı'nın kuruluşunu da coğrafyanın söz konusu rolünde aramak gerekir.

Kırım Hanlığı, her ne kadar Altın Orda Hanlığı'nın devamı niteliğinde olsa da teşkilatlanmasında *kalgaylık* ve *nureddinlik* makamlarının varlığıyla ve şehzadelerin Osmanlı Devleti'nde *rehin tutulması*⁷⁸ uygulamasıyla farklılığını ortaya koymaktadır.⁷⁹

yakın arkadaşı olduğu için Edigü Bey affedilip himaye edilmişse de birkaç kez daha kazak çıkıp yakalanınca Edigü'nün katli edilmesi kararı çıkmıştır. Bunun üzerine 9 nökeri ile kazak çıkan Edigü, Emir Timur'a gitmiştir. (Umdetü'l-Ahbâr'da Edigü'nün Timur'a gitmesi, Timur Kutluk ile dönüşü, Toktamış'ı öldürmesi ayrıntılı anlatılır.) s. 285.

⁷⁴ Edigü'nün ölümü ile ilgili onu öldüren hakkında Tatarlar arasında ifade edilen rivayetlerde Seray Bey veya Rektemür olduğu söylenmektedir. Cihangüşay-ı Cengizi ve Tarih-i Dost Sultan'ı kaynak gösteren müellif; "*Rektemür'ün emir-i kebirliği Toktamış zamanındadır ve Toktamış öldüğünde Rektemür ölmüştür, Edigü'nün ölümüne ulaşamamıştır. Ayrıca Edigü'nün öldüğü zaman baş karaçi Rektemür değil Rektemür'ün oğlu Tekene'dir ve Tekene Edigü'nün kızı Turan Hanuş ile evlenmiştir. Edigü'yü de Rektemür değil Barın Seray Bey katletmiştir*" şeklinde konuyu izah etmiştir.

⁷⁵ Kırımî, v. 275-b.

⁷⁶ Kurat, *Karadeniz'in Kuzeyindeki*, s.207; Halil İnalçık, "Kırım Hanlığı", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara 1976, s. 943.

⁷⁷ Alan Fisher, *Kırım Tatarları*, İstanbul 2009, s. 15; Halil İnalçık, *Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığı'nın Osmanlı Tâbiliğine Girmesi ve Ahidname Meselesi*, 30 Sayılı Belleten'den Ayrı Basım, TTK Yay., Ankara 1944, s. 191.

⁷⁸ H. 943 (1536-1537)'te Saadet Giray bin Mengli Giray tahta çıkarılır ve kardeşi Sahib Giray Âsitane-i âliye'ye rehin irsal edilir. Asr-ı Sultan Selim bin Sultan Bayezid'dir. *Rehin irsali ibtidaen Sultan Selim'den olmasını, Ali Efendi Künhü'l-Ahbâr'ında tashih edip, nakl eder.* Kırımî, v. 279-b. Ancak Kırımî'nin dekenarda verdiği Saadet Giray'ın tahta çıkış tarihi ile H. 943 (1536-1537) ile Yavuz Sultan Selim'in saltanat döneminde (1512-1520) tutarsızlık vardır.

⁷⁹ Kurat, *Karadeniz'in Kuzeyindeki*, s. 210.

Kalgaylık makamı, ilk defa Mengli Giray Han'ın ikinci hanlığı sırasında 1475'te büyük oğlu Mehmed Giray'ı kalgay unvanıyla⁸⁰ veliaht tayin etmesi şeklinde uygulanmıştır. Daha sonra Osmanlı metbûluğu ve kabile aristokrasisi karşısında bu müessese dikkatle korunmuş ve her han tahta geçtikçe büyük kardeşini, kardeşi yoksa oğlunu kalgaylığa getirmiş ve sonraları bir Cengiz Han kanunu olduğu iddiası ile buna adeta kutsal bir mahiyet verilmek istenmiştir. II. Mehmed Giray'ın kalgayı Âdil Giray İran'da öldürülünce han çok sevdiği oğlu Saâdet Giray'ı bu mevkie getirmek istemiştir. Ancak ihtiyar kardeşi Alp Giray'ın itirazı üzerine onu kalgay yapmak mecburiyetinde kalmış ve oğlu içinde rivayete göre atalığının adına izafeten nureddin unvanıyla ikinci veliahtlık makamı tahsis etmiştir. Teamüle göre han ölünce yerine kalgay ve boşalan kalgaylık makamına da nureddin geçmiştir. Böylece istediğini han yapan Osmanlı padişahının ve kabile aristokrasisinin müdahaleleri büyük ölçüde sınırlandırılmış olacaktır.⁸¹ Öte yandan kabile aristokrasisinin başı (baş-bey) şirin beylerinin de kalgay ve nureddinleri vardır.⁸²

Kırım Hanlığı'nın han namzetlerinden olan şehzadelerden birinin Osmanlı Devleti'nce rehin alınması uygulaması Yavuz Sultan Selim zamanında başlamıştır. Rehin şehzade Bursa'da, İstanbul'da ve çoğunlukla da Rodos'ta tutulmuştur. Ancak rehin tutulduğu dönemde Canıbek Giray Han'a Çirmen Sancağı'nın has olarak verilmesi, şehzadelerin rehineden öte hanedan mensubu olarak muamele gördüğünü göstermektedir.⁸³

Kırım Hanlığı esas itibarıyla feodal karakterde bir kabile aristokrasisine tabi olmuştur. Kaide olarak kabileler bey ailesi içinden en yaşlısını bey seçmişler ve han tarafından tasdik olunmuştur.⁸⁴ Tatar lisanında "Dört Karaçi" adı verilen⁸⁵ beyler aristokrasinin en üst tabakasını teşkil

⁸⁰ Mengli Giray Han sefere çıkacağı zaman *Kırım'a kimi kaimmakam koyacaksınız? Sorusuna; Oğlum Muhammed Geray kalsın* anlamında Tatarca *Oğlum Muhammed Geray Kalgay*, demiştir. Seferden dönünceye kadar yerine hükümet eden oğlunun, dönüşte yönetimden uzak kalmaması için "Kalgay Sultan" unvanıyla makam verip, gümrük gelirlerinden maaş tahsis etmiş, Karasu ve çevresini O'na bağlayarak veliaht tayin edildiğine dair padişahın berat almıştır. Ahmet Cevdet Paşa, "Kırım ve Kafkas Tarihçesi", *Emel*, 221 (Temmuz-Ağustos), haz. Ahmed Özaydın, Ankara 1997, s.12.

⁸¹ Halil İncalcık, "Kalgay", *DİA*, c.24, İstanbul 2001, s. 259.

⁸² Abdullah Zihni Soysal, "Kırım Hanlığı'nda Asilzadeler", *Emel*, 83 (Temmuz-Ağustos), İstanbul 1974, s. 14.

⁸³ Derin, *Kırım Tarihi.*, s. 83; Kırımî, v. 286-a.

⁸⁴ İncalcık, "Kırım Hanlığı", s. 951.

⁸⁵ Kırımî, v. 318-a; Karaçi beyleri ve statüleri hakkında yapılmış çalışmalar için bkz. İncalcık, "Kabile Aristokrasisi", Uli Schamiloglu, *Tribal Politics And Social Organization in The Golden Horda*, Thesis of Phd, Colimbia University, 1986, s. 42, 43.

etmişlerdir.⁸⁶ Karaçi Beyleri, kendi topraklarında kabiledaşları tarafından, kabilenin çıkarlarını diğer kabilelere ve hana karşı koruyan kişi olarak kabul edilmişlerdir. Askeri seferlerde her bey kendi kabilesinin Tatar ordusuna verdiği birlikleri kumanda etmiş ve her birlik kendi kabilesinin sancağı altında çarpışmıştır.⁸⁷ Han, beyi azl edemezken kabileler, beyleri vasıtasıyla hanın otoritesini tanımışlardır yani bey asi olduğu zaman kabilesi de asi olmuştur. Feodal yapıyı tesis eden kabile ananesi, hanların otoritesi için daimi bir tehdit unsuru olarak sıklıkla iç mücadelelere zemin hazırlamıştır.⁸⁸ Karaçi Beylerinin kendi sarayları⁸⁹, saray görevlileri ve Giraylar gibi kalgay ve nureddinleri vardır. Bey seçimi, her ne kadar otomatik olarak ailenin ekber evladının başa geçmesiyle belirlense de, kabilenin özenle koruduğu bir hak olup, hanın bu seçime karışma hakkı yoktur.⁹⁰

Söz konusu beyler, Şirinler, Mansuroğulları (Mangıt), Barîn ve Secut'tur.⁹¹ Schamiloglu, *...nüfusun önemli bir kısmını temsil eden dört yönetici kabilenin temsilcileri eşit derecede önemlidir*⁹² ifadesini kullanmışsa da kabilelerin yönetime müdahalede etkileri ve güçleri konusunda söz konusu eşitlikten ve bu eşitliğin sürekliliğinden bahsetmek zordur. Keza, Karaçi Beyleri'nin sıralamasını İnalçık, Remmal Hoca'nın H.960 tarihli (M.1553) *Tarih-i Sahib Giray Han* adlı eserine atfen *Şirin, Barın, Argın, Kıpçak ve Mangıt* olarak verirken, Hüseyin Hezarfen'in 1699 tarihli *Telhis el-Beyan fî Kavânin-i Âl-i Osman* adlı eserine göre *Şirinler, Arınlar (Argınlar), Barınlar veya Sicivutlar ve Mankıtlar* olarak vermektedir.⁹³ Remmal Hoca'dan yaklaşık 200 yıl sonrasında Abdülgaffar Kırımî, *Şirin, Mansuroğlu, Barın ve Secut*⁹⁴ sıralamasını yaparken Baron De Tott'un *Şirin, Mansur, Secud, Argen (Argın) ve Barun (Barın)*⁹⁵ şeklinde sıralamıştır. Kaynaklar arasındaki bu bilgi farkı, kabilelerin yönetimdeki

⁸⁶ İnalçık, "Kırım Hanlığı", s. 951.

⁸⁷ Fisher, *Kırım*, s. 41.

⁸⁸ İnalçık, "Kırım Hanlığı", s. 951.

⁸⁹ Şirin Bey Sarayı, Sefer Gazi Mirza Sarayı, Mehmed Şah Mirza Sarayı, Arslan Mirza Sarayı örnek gösterilebilir. Ayrıca Tımas Mirza Bedesteni, Sefer Gazi Ağa ve Şirin Bey Hanları ve Şirin Bey Hamamı, beylerin ve mirzaların sosyo-ekonomik hayatta da etkin olduklarının göstergesidir. Özellikle Hanlık, Şirin Bey ve Beşterek Köylerinde bağ, bahçe ve tarlaları bulunmaktadır. Şirin beylerine ait topraklar satılmaz, babadan oğula intikal eder ve topraklar için hana vergi verilmez, savaş sırasında orduya asker göndermek ve erzak temin etmekle mükelleftirler. Zeynep Özdem, *Kırım Karasubazar'da Sosyo-Ekonomik Hayat*, Ankara 2010, s. 19.

⁹⁰ Fisher, *Kırım*, s. 41.

⁹¹ Kırımî, v. 318-a.

⁹² Schamiloglu, "Altın Ordu", s. 413.

⁹³ İnalçık "Kabile Aristokrasisi", s.54.

⁹⁴ Kırımî, v. 318-a.

⁹⁵ François De Tott, *Türkler ve Tatarlar Arasında*, çev. Reşat Uzmen, İstanbul 1996, s. 124.

etkilerinin zaman içinde nasıl el değiştirdiğinin gözlenmesine fırsat sunmaktadır. Bütün kaynaklarda Şirinlerin ilk sırada yer almasının yanı sıra Kırımî ve Tott'un verilerine göre Mangıtların, Mansuroğulları olarak yönetimde etkilerinin arttığı görülmektedir. Öte yandan H.1037'de (1627-28) tahta çıkan Canıbek Giray tarafından yönetimin Mansuroğullarının eline bırakılması ve Bahadır Giray döneminde (1637-1641) ise Mansuroğullarının asi oldukları gerekçesiyle Kırım'dan kovulmuş ve birçoğunun da katledilmiş olması⁹⁶ kabilelerin yönetimdeki gücü ve önceliği konusunda yapılan sıralamanın sabit olmadığını göstermektedir.

Bütün kabile liderlerini toplama yetkisine sahip olan hanların, karaçi beylerinin uzakta olmasından yararlanarak yetkilerini kötüye kullanmamaları için Şirin beyi daima hanın yanında bulunmuş ve diğer Karaçi beylerini temsil etmiştir.⁹⁷ Daha önce de belirtildiği üzere baş bey unvanını taşıyan ve birçoğu han sülalesinden kızlarla evlenerek, han sülalesi mensupları gibi *Giray* unvanını kullanan Şirin beyleri, han ve hanedana mensup sultanlardan sonra en yüksek mevkiî işgal etmişler, *baş-karaçi* ya da *emir-i kebir* olarak sağ-kol halkının başına geçmişlerdir.⁹⁸ Kırım Hanlığı kurulmadan önce İtil (Volga) Havzası'nda ikamet ederken, Altın Orda zamanında Kırım'a yerleşmişler ve kısa sürede Solhat şehrini kendilerine hükümet merkezi yapmışlardır.⁹⁹ Şirinlerin Kırım'da malikâneleri Karasu ile Kerç arasındadır.¹⁰⁰

Kırım Hanlığı'nda hanlık divanının oluşturulması ve diğer reislik işleri, *dört rükûn beylerinin* elindedir. Onların onayı olmaksızın *emr-i azîme* yani önemli büyük işlere başlamak kanun değildir. Memleket meselelerinde bir sorun olduğu zaman "Dört Ocak" tabir edilen ulemâ-i izâm ve meşâyih-i kirâm denilen şeyhler ile Kırım ulemasının diğer ileri gelenleri davet edilir. Söz konusu şeyhler sırasıyla;

1. Zaviye-yi Kuliç Şeyhi,
2. Zaviye-yi Kaçu Şeyhi,
3. Zaviye-yi Cuyinçi Şeyhi
4. Zaviye-yi Taşlı Şeyhi'dir.

⁹⁶ Kırımî, v. 287; İnalçık, "Kırım Hanlığı", s. 951.

⁹⁷ Tott, *Türkler*, s. 124.

⁹⁸ İnalçık, "Kırım Hanlığı", s.951.

⁹⁹ Soysal, "Kırım Hanzadeleri", s. 15; Yücel Öztürk, "Kırım Hanlığı", *Türkler*, c.8. Ankara 2002, s. 484.

¹⁰⁰ İnalçık, "Kırım Hanlığı", s. 951; Soysal, "Kırım Hanzadeleri", s. 15; Özdem, *Karasubazar.*, s. 16.

Müzakereye Dört Karaçi Beyleri ve mirzaları, diğer uruğ mirzaları ve kapu halkı ihtiyarları da davet edilirler ve katılırlar. Dışışleri ashabı olan ümera müzakereye son verip, kararın şer'-i şerîfe uygun olup olmadığı hususunda ulemaya arz eder, şayet uygun olduğu onaylanırsa imzalanır, han'a sunulur ve icabınca amel olunur.¹⁰¹

Karaçi Beyleri yabancı beylerle bağlantı kurabilirler, Moskova ve Litvanya prensleri ve Polonya kralı ile görüşebilirler. Baş karaçi Osmanlı padişahıyla görüşebilir.¹⁰²

Altın Orda Hanlığı'nda olduğu gibi Kırım Hanlığı'nda da beyler ve mirzalar yönetime katılmak ve sahip oldukları yetkilerin devamı için birbirleri ile mücadele etmişlerdir. Söz konusu mücadele bazen bir şehzadenin üzerinden gerçekleşmiş bazen buna gerek duyulmadan Karaçi beyleri arasında gerçekleşmiştir. Özellikle Şirinler ve Mansuroğulları arasında yönetimde öncelikleri konusunda sürekli bir rekabet görülmektedir.

Bu rekabetin ilk ortaya çıkışı, Şirinler tarafından gösterilen hoşgörü sonunda Mansur'un gücünü attırmasıyla başlamıştır. Şöyle ki; Emir Edigü oğlu Mansur, Gıyaseddin Sultan'ı tahta çıkarmaya çalışmaktadır ve buna karşı koyan Kongrat Haydar Bey mücadelesini Şirin Rektemür oğlu Tekene Bey ile yürütmektedir. Ancak Şirin Rektemür oğlu Tekene Bey karısı Emir Edigü'nün kızı (Mansur'un kız kardeşi) Turan Hanuş'tur ve kardeşi ile yapılan mücadeleden dolayı çok üzümüştür. Mansur'a yardım edemeyeceğini belirten Tekene Bey, Mansur ile Kongrat Haydar Bey'in yaptığı mücadelede Haydar'ın yanında yer almasına rağmen bilerek ordusunu dağıtıp kenara çekilerek Mansur'un ezilmesini engellemiştir. Gıyaseddin bin Şadibek han olmuş ve Edigü oğulları yükselişe geçmiştir. Karaçi Beyleri arasında ön plana çıkan Mansuroğulları yönetimde etkili olmaya başlayarak zaman zaman Kırım Hanlığı'nın yönetiminde Şirin bey ve mirzalarının önüne geçmeyi başarmışlardır.¹⁰³

Kırım Hanlığı'nda Hacı Giray'ın ölümünden (1466) sonra hanedanın varlığını ciddi şekilde şüpheli hale getiren taht kavgaları başlamıştır. Altın Orda'nın politik ananelerine göre Hacı Giray'ın ekber evladı Nur Devlet'in

¹⁰¹ Kırımî, v. 318-a.

¹⁰² Mária Ivanics, "Die Şirin Abstammung und Aufstieg einer Sippe in der Steppe", aškovs Publikationen erschienen in zwei Zeitschriften, Zapiski Odesskogo obščestva istorii i drevnostej [Veröffentlichungen der Odessa-Gesellschaft für Geschichte und Altertümer] und Izvestija Tavričeskoj učenoj archivnoj komissii [Mitteilungen der taurischen wissenschaftlichen Archivkommission]. Sie sind im Internet zugänglich: <http://www.library.chersonesos.org> (Stand:30. März 2011), 27-44.

¹⁰³ Kırımî, v. 287-b, 289-b.

tahta çıkması gerekmektedir. Ancak tahta çıkma meselesi bu kadar basit çözümlenememiştir. Kabile reisleri etki altına alamadıkları bir hanı kabul etmeyi reddetmişler ve sonraki on iki yıl boyunca üç siyasi güç birbiriyle mücadele etmişlerdir. Söz konusu siyasi güçler; Altın Orda Han'ı, Şirin Kabilesi Beyinin liderliğinde kabile reisleri ve Osmanlı Sultanı'dır. 1466-78 yılları arasında Nur Devlet Giray ile kardeşi Mengli Giray arasında devam eden taht mücadelesinde Nur Devlet Giray Altın Orda hanlarından destek alırken, Şirinler Altın Orda hanına muhalefet etmeyi tercih edip, Mengli Giray'ı desteklemişlerdir.¹⁰⁴

Kırım'ın Osmanlı Devleti himayesine girmesi konusunda Karaçi beylerinden Rektemür oğlu Tekene oğlu Eminek Mirza'nın aktif rol aldığı görülmektedir. Şirin uruğları reislerinin Hacı Giray'ın hâkimiyeti ele geçirmesinde mühim rol oynamaları hasebiyle bu uruğun reislerine "baş bey" adı verilmiştir. Dolayısıyla da Eminek Mirza Hacı Giray oğulları arasında çıkan taht kavgalarında hakem rolünü oynamıştır.¹⁰⁵ Fatih Sultan Mehmet zamanında Gedik Ahmet Paşa'nın Kefe'yi alması sırasında Eminek Mirza mîr-i mîran-ı Şirinyan'dır, baş karaçidir. Vilayeteki nizamı sağlamaya gücü yetmeyince Devlet-i âliyye'ye dayanarak ihtilali def etmenin yolunu aramış ve gemiyle İstanbul'a gidip¹⁰⁶ durumu arzihal etmiştir. Böylece Mengli Giray Han tahta çıkarılarak, Kırım Hanlığı Osmanlı Devleti'ne bağlanmıştır. Bu bağlılık antlaşma ile teminat altına alınmış olup, Eminek Mirza'ya da yazlık, kışlık, arpalık ve has tayin edilmiştir. Ayrıca *ricası red olunmamak babında defter-i hâkâniyede düstürü'l-amel olmak üzere tahrir* edilmiştir.¹⁰⁷

Kırım Hanlığı Osmanlı tabiiyetine girdikten sonra dahî beylerin ve mirzaların yönetimdeki etkileri devam etmiştir. Söz konusu etki, sadece Eminek Mirza dönemi ile sınırlı kalmayıp hanlığın Osmanlı Devleti himayesinden çıkışına kadar görülmektedir. Hatta beylerin ve mirzaların yönetimdeki etkilerinin; Osmanlı Devleti tarafından rehin olarak tutulup, gerektiğinde tahta çıkarılan şehzade Giraylardan istemediklerinin tahttan indirilmesini, tercih ettikleri Giray'ın tahta çıkarılmasını Osmanlı Devleti'nden talep etme noktasına kadar ulaştığını gösterir örnekler vardır. Osmanlı Devleti tarafından H.1095'te (1683-84) tahta çıkarılan Selim Giray

¹⁰⁴ Fisher, *Kırım*, s. 22.

¹⁰⁵ Kurat, s. 212.

¹⁰⁶ Kırımî, v. 279-a. İncalcık, Kırım Hanlığı'nın Osmanlı Devleti'ne bağlanma meselesinde kaynakları tetkik etmiş konuyu etraflıca ortaya koymuştur. Söz konusu tetkiklerde, Kırımî'yi kullanmasına rağmen Eminek Mirza'nın İstanbul'a geldiğine dair bir bilgi bulunmamaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. İncalcık, "Ahidname", s. 204, 205.

¹⁰⁷ Kırımî, v. 279-a.

Han, 7 yıl hanlık yapmıştır. H.1102'de (1690-91) Selim Giray Han'ın azl edilmesiyle tahta (Sükûr) Saadet Giray Han çıkarılmışsa da ümera ile arası iyi olmadığı için Kırım halkı Osmanlı Devleti'ne arz göndermiş ve H.1103'te (1691-92) azl edilerek yerine Safa Giray bin Safa Giray Sultan tahta çıkarılmıştır. Ancak halk yine han ile uyuşamayıp kazak çıkmak üzere harekete geçmiş ve Selim Giray Han'ın tahta çıkarılmasını talep etmiştir. 9 ay sonra hanın azledilmesiyle Selim Giray Han bir kez daha tahta çıkarılmıştır.¹⁰⁸

Rektemür oğlu Tekene Bey'in desteğiyle ayakta kalmayı başaran Edigü oğlu Mansur Mirza (Mangıtlar) hızla güçlenmiş ve 17. Yüzyılda Mansuroğulları olarak Kırım hanlığında zaman zaman Şirinlerin önüne geçmeyi başarmışlardır. Muhammed Giray, han olup kardeşi Şahin Giray (Yavuz Şahin Giray) kalgası iken H. 1032 (1622-23)'de 4. Murad tahta çıkmıştır. Han ve kalgası Devlet-i 'aliyye'ye huşânet-i tab (kaba huyları) hasebiyle muhalefet olmuşlar ve bu nedenle azledilerek, H.1037'de (1627-28) Canıbek Giray tahta çıkarılmış, kalgılığına ise amcazadesi Selamet Giray oğlu Devlet Giray getirilmiştir. Donanma ile Kefe'ye gönderilen han ve kalgasını Muhammed Giray ve Şahin Giray bir miktar asker ve 7-8 bin kazak (keferesi) ile karşılamış ve mücadele etmişlerse de Mansuroğullarından Arslanay oğlu Kantemür Mirza'nın (sonradan paşa olmuştur) desteğiyle Canıbek Giray Han tahtı ele geçirmeyi başarmış, Muhammed Giray ölmüş, Şahin Giray kazak çıkmıştır. Or taşrasında kazak eşkıyasıyla hareket eden Şahin Giray'dan korkan han, Bağçasaray'dan çıkamayıp, bütün işlerini Mansuroğlu mirzalarına teslim etmiştir ve Kırım'ın yönetimi Mansuroğulları'nın elindedir. Kazak çıkan Şahin Giray ise Şirin beyi Sufi Muradşah Bey'e (eniştesine) sığınmıştır.¹⁰⁹ Şirinler ve Mansuroğulları arasındaki rekabet hanlığın sükutuna kadar devam etmiştir. H. 1089 (1678-79) da tahta çıkan Murad Giray Han Şirin Mirzaların yönetimde etkili olmalarından hoşnut değildir. Çünkü aslen mahall-i Boyrak denilen coğrafyanın hâkim halkının içinde yetişmiştir. Söz konusu coğrafya Mansuroğulları'nın topraklarıdır. Bu nedenle han Mansuroğullarını ön plana çıkarınca ümera arasında ayrılıklar baş göstermiştir. Kargaşanın artması üzerine Kırım'da huzurun bozulduğu gerekçesi ile han H.1094 (1682-83) yılında azledilmiştir.¹¹⁰

Karaçi Beyleri ile çatışmak ya da içlerinden birine veya birkaçına dayanmaksızın onları karşısına almak bir han için tahtın uzun soluklu olamayacağı anlamına gelmektedir. Hatta Osmanlı Devleti'nin de hanlar ve

¹⁰⁸ Kırımî, v. 290-b.

¹⁰⁹ Kırımî, v. 287-b

¹¹⁰ Kırımî, v. 289-b.

beyler arasındaki güç mücadelesinde taraf olarak, kendi siyasetine uygun davranmayan hanları beyler üzerinden kontrol ettiği görülmüştür. H. 1046 (1636-37)'da ihtiyarladığı için azledilen Canıbek Giray'ın yerine İnyet Giray bin Gazi Giray tahta çıkarılmış, kardeşi Hüsam Giray'da kalgılığına getirilmiştir. Revan seferine iştirak etmesi istenen han, sefere katılmadığı gibi ağza alınmayacak sözler sarf etmiş ve Mansuroğlu Kantemür Mirza'yı etkisiz hale getirmek üzere harekete geçmiştir. Bu sırada Akkerman Adası'nda oturan Mansuroğulları hana gereği gibi itaat etmedikleri gerekçesiyle Yediçeki Nogayı ve Berabaş kazağı ile desteklenmiş Kırım askeri tarafından Kırım'a nakledilmişlerdir. Kantemür Mirza ise Osmanlı Devleti'ne iltica etmiştir. Osmanlı Devleti'nden birkaç kez rica ederek ve yazışarak Kantemür Mirza'yı talep etmişse de olumlu cevap alamayan İnyet Giray Han, Osmanlı Devleti'ni "... eğer göndermezseniz..." şeklinde tehdit etmiş, bunun üzerine han H.1048 (1638-39) azledilip, Bahadır Giray bin Selamet Giray tahta çıkarılmıştır.¹¹¹

Kırım Hanlığı'nda vezaret makamında bulunmak, han ile karaçi beylerinin arasındaki dengeye hâkimiyetle doğru orantılı olmuştur. Osmanlı Devleti'nin H. 1073(1662-63) de Uyvar seferine çıkan Vezir-i azam Fazıl Ahmed Paşa'ya iştirak etmek üzere bizzat gelmesini istediği Muhammed Giray Han, özür bildirip, oğlu Canıbek Giray'ı serasker, kendi veziri Sefergazi Ağazade İslam Ağa'yı da ağa olarak göndermiştir. Ardından da Sefergazi Ağa'yı¹¹² Tatar ile ittifakla itham edip katletmiştir. Olay üzerine bu sırada seferde bulunan İslam Ağa, yanında bulunduğu şehzade Canıbek Giray'dan emin olamayıp Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'nın kapıcı başı hizmetine geçmiş, han hakkında söylediklerinin ardından Muhammed Giray Han tahtan indirilip, Çoban Giray oğlu Adil Giray H. 1075'te (1664-65) tahta çıkarılmıştır.¹¹³ İslam Ağa, Adil Giray Han'ın İşik agası, veziri ve yakın kişisi olmuştur.¹¹⁴

Karaçi beylerinin lideri olan Şirinler ile Mansur oğulları (Edigü oğulları) arasındaki rekabetin gerekli durumlarda ittifaka dönüştüğü de görülmektedir. Tahtan indirilince Devlet-i âliyye'ye gitmekten imtina eden Muhammed Giray Han, H. 1075'te (1664-65) Kumuk Vilayeti'ne gidip Dağıstan'a

¹¹¹ Kırımî, v. 288-a.

¹¹² Sefer Gazi Ağa'nın Kırım Hanlığı'ndaki yeri ve önemine örnek için bakınız, Sefer Gazi Ağa'dan Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'e gönderilen H. 1073 (1662-1663) tarihli yazıya. V. V. Velyaminov-Zernov, *Kırım Yurtına ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıglar ve Hatlar, Kırım Hanlığına Dair Kaynaklar*, Haz. A. Melek Özyetgin, İlyas Kamalov, TTK Yay., Ankara 2009, s. 543.

¹¹³ Kırımî, v. 288-b.

¹¹⁴ İslam Ağa'dan Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'e gönderilen H. 1077 (1666) ve H. 1078 (1667-68) tarihli yazılar için bkz.. V. V. Velyaminov-Zernov, *Yarlıglar*, s.551, 556.

yerleşmiştir. İslam Ağa ise, Adil Giray Han'ı tahrik ederek, babası Sefer Gazi Ağa'nın katline sebep olanlardan intikam alınacağı, Karaçi'nin tahammül edemediği söylentilerini yaymıştır. Bu nedenle Şirin Baş beyi Mengli Giray Bey cümle kardeşleriyle, Kuban tarafına Kasay oğlu Nevruz Mirza'ya¹¹⁵ kazak çıkmıştır. Ancak ihtiyar Nevruz Mirza, *Kırım Hanı'na isyan eden Osmanlı Devleti'ne de isyan etmiştir ve biz göçmeyi bırakarak burada yerleştik, eğer onları kabul eder isek, daha fazla burada oturamayız*, diyerek Şirinleri kabul etmek istememiştir. Ancak oğulları, *Kırım'ın asıl sahipleri ve bize yardım edenler Karaçi beyleridir, eğer zor günlerinde onlara yardım etmezsek yurtlarını buldukları vakit bize dostluk göstermezler* şeklinde babalarını ikna etmişler ve halkı toplayıp, Kabartay semtine Eş Akayık Karatup adlı yere gitmişlerdir. Umerasız kalan Kırım'da, Tatar emniyetinden mahrum kalan han'a, çıkan karışıklıklar üzerine Osmanlı Devleti tarafından tembih yollu tavsiyede bulunulmuştur. Beylerin gelmesini isteyen han, onların kendi fikri değil, vezir İslâm Ağa'nın tahriki olduğunu söylemesi üzerine, Şirinler İslâm Ağa'nın katledilmesi halinde itimat edip, geri dönebileceklerini bildirmişlerdir. İslâm Ağa katledilmiş, beyler Kırım'a geri dönmüşlerse de hanın rüşüne duyulan şüphe ile her emri eleştirilmiş ve yıl boyu karışıklığın devam etmesiyle han azl edilip H. 1082 (1671-71) de Selim Giray Han tahta çıkarılmıştır.¹¹⁶

Kırım'da han ile Karaçi beyleri arasındaki denge ve dengenin süresini etkileyen amillerden biri toprakların dağıtılması meselesidir.¹¹⁷ Hacı Giray bin Kırım Giray H.1094'te tahta çıktığı zaman ilk yaptığı işlerden biri, ıslah ve verimli arazileri toplamak olmuştur hatta kadîm Karaçi beylerinin akarları olan yerleri dahî almıştır. Bu nedenle Karaçi beyleri toplanıp, hanın hayırsızlığına karar vermişler ve gösterdikleri tepkiler sonunda 9 ay sonra Hacı Giray tahtan indirilip tekrar Selim Giray Han tahta çıkarılmıştır.¹¹⁸

Selim Giray Han H. 1111 (1699-1700) yılında tahtı büyük oğlu Devlet Giray Han'a bırakmıştır. Bucak seraskeri olan diğer oğlu Gazi Giray ise Orak ve Mamay oğullarının beslemesidir. (Emir Edigü oğlu Nureddin Oğlu Vakkas oğlu *Musa* oğlu Alçağır oğlu Orak oğulları ile *Musa* oğlu İsmail oğlu Mamay oğullarıdır.) Söz konusu tarihlerde Orak ve Mamay oğullarının kabilesi oldukça güçlü olup, Orakoğlu kabilesinden Biy Mirzaoğlu tabir edilen kirve mirzaların müstesnası olan Urus oğlu Biy Arslan Mirza ve Kasımoğlu Cavim Mirza beslemeleri olan Gazi Giray Sultan'ı alıp Leh üzerine akın yapmışlar önemli miktarda ganimet (mal ve esir) almışlardır.

¹¹⁵ Nevruzoğulları Emir Edigü soyundandır, ayrıntılı bilgi için bk. Kırımî, v. 323-a.

¹¹⁶ Kırımî, v. 289-a.

¹¹⁷ De Tott, *Türkler*, s. 125.

¹¹⁸ Kırımî, v. 290-a.

Devlet Giray Han, Lehistan ile sözü olduğu gerekçesi ile bu harekete rıza göstermemiş ve ganimeti reddetmiştir. Hatta ganimetin reddi hususunda yarlık tahrir edip, mübrim (zorlayıcı) ağalar tayin etmiştir. Ancak mirzalar Sultan'ı aralarına alıp, hanın emrine muhalefet etmişler ve Devlet-i Aliye'ye durumu arz edip, Devlet Giray'dan yüz çevirip, müstakil olarak hizmet etmeyi istihdam etmişlerdir. Bunun üzerine orduyla harekete geçen Devlet Giray Han, Bucak üzerine yürümüştür. Bucak askeri ve donmuş Özü Nehri'ni geçen Orak Mamay oğulları ile Brezen üzerinde karşılaşmışlardır. Hiçbir şey elde edemeyen han Kırım'a dönmüş ancak Kuban tarafında bulunan Yediçekioğlu Nogayından asker talep etmiştir. On binden fazla Nogay askeri ile hanın tekrar harekete geçmesi üzerine Gazi Giray Sultan ve mirzalar kazak çıkmışlar ve Moskov sınırına Çehrin civarına kaçmışlardır. Cavim Mirza başta olmak üzere diğer mirzalar küffar elinde kalmaktansa af dilemeyi tercih etmişlerdir. Han'ın affettiği Gazi Giray Sultan önce İstanbul'a, ardından Rodos'a gönderilmiştir. Cavim Mirza ise, Han'ın en sevdiği oğlu İslâm Giray'ın atalık makamına getirilmiş ve Osmanlı Devleti'nden talep edilerek Bazar Kal'asına mir-liva olarak atanmıştır.¹¹⁹

17. yüzyıl biterken Ruslar, Türk dünyası aleyhine genişleme politikalarında, gerek Kırım Hanlığı'nın içindeki rekabetten gerekse hanlık ile Osmanlı Devleti arasındaki siyasi çekişmelerden faydalanmayı bilmişler ve Karadeniz'e inebilmek için stratejik olarak kullanabilecekleri yerleri ele geçirmeye başlamışlardır. Özü Nehri sahilinde kaleler inşa etmişlerdir. Tugan Kal'ası (Gazikerman) ve beş saat yukarıda Acusuyun Özü'yle birleştiği yerde Kamânike Kal'ası ve bunun yukarısında çok sayıda kale inşa etmişlerdir. Devlet Giray Han, durumu ve tehlikenin bertaraf edilmesinin gerekliliğini Osmanlı Devleti'ne arz etmiştir. Ruslar inkâr ederek balıkçı barınağıdır şeklinde savunmuşlar, gönderilen kontrol memurlarına rüşvet vererek ikna etmişlerdir. Padişah dışında herkesin bu yalanı bilmesine rağmen gerek rüşvet için gerekse sefere çıkmamak için ses çıkarmadığı ifade edilmiştir. Hatta babası Selim Giray (Han) dahi gerek devlet adamlarına muhalefet olmamak için gerekse hanlığı tekrar ele geçirmek için Devlet Giray Han'ın tahttan indirilmesine bahane hazırlanması amacıyla Devlet Giray Han'ı yalanlamaya yakın olduğu izlenimi vermiştir.¹²⁰ Tahttan indirilmesi gündeme gelen Devlet Giray'ın yanında yer alan bütün emirler; *"...sen tahta talip olmadığın halde baban seni zorla tahta çıkardı ve bizleri de elimizden tutup sana kul olarak teslim etmişti ve bizler senden ayrılmayacağımıza dönülmez yemin verdik. Umumen Kırım olarak senden ayrılmayız..."* diyerek Karasu Kasabası'nın yakınındaki Akkaya adlı yerde

¹¹⁹ Kırımî, v. 292-b, 293-a.

¹²⁰ Kırımî, v. 293-a.

toplanmışlardır. Hatta “...Senden başka kim han olursa olsun ona itaat etmeyeceğiz, savaşılırsa savaşacağız hatta Hacı Selim Giray (Baba) han olursa dahi onunla da savaşacağız...” diyerek yemin etmişler ve Akkerman’a gidip Osmanlı Devleti’nden rica etmeye karar vermişlerdir. Eğer Osmanlı Devleti ricalarını dikkate almazsa, “...baş eğmeyelim, Boğdan reayasına el atalım...” diyerek atlanmışlardır. Kalga sultan Saadet Giray’ı öne sürüp, Akkerman’a giderek Orak Mamay ve Or Membet oğlu ile yeminleşmişlerdir. Ardında Boğdan beyine ait olan Kumarava ve Kalas kasabalarını çarpıp, Bucak şehirlerinin geçit ve hendeklerini tutmuşlardır. Bu arada H.1115’te (1703-1704) Selim Giray Han dördüncü kez tahta çıkarılmıştır. Tatar taifesi sözlerinde ve yeminlerinde kararsız bir halk olması hasebiyle birer ikişer beyler ve mirzalar Hacı Selim Giray Han’ın yanına firar etmişlerdir. Şirinlerden ilk gidenler, Sarı Kadirşah Bey ve Bıyık Muhammedşah Beğ’dir. Kapu halkından ise, Devlet Giray Han’ın defterdarı İneyetşah Ağazade Er Mirza Ağa olmuştur. Kısa sürede bütün asker Hacı Han’ın yanına firar edince mecburen Devlet Giray ve kalgası Saadet Giray Kırım üzerinden Çerkes tarafına kaçmışlarsa da Devlet Giray Taman Adası’ndan gemiye binerek Rodos’a geçmiştir.¹²¹

Beylerin ve mirzaların toplumsal huzur ve birliğin devamı adına, han ile aynı düşünmeseler de birlikte hareket etmeleri başarı için her zaman yeterli olmamıştır. H.1120’de (1708-1709) yapılan, Kırım ve Nogaylar için çok sayıda askerin, bey ve mirzaların kaybına neden olacak Çerkes Seferi’ne çıkmanın gerekli olup olmadığı konusunda Kaplan Giray Han bin Halim Giray Han ile Şirin ümerası arasında görüş ayrılığı yaşanmıştır. Bu tarihte Şirin ümerasının en kudretli ismi olan Cantemür Beğ bin El-hac Kan Muhammed Bey hac vazifesinden yeni dönmüş olduğu için mir-i miranlık görevi (beylerbeyi) Kadirşah Bey bin El-hac Alişah Bey’dedir. Şirinler Cantemür Beyle söz konusu seferin keyfiyetini istişare etmişler, aralarında El-hac Murtaza Mirza bin Kutluşah Mirza’nın da bulunduğu ümera seferi tehlikeli görüp, uygun olmayacağını ifade ederek, Kadirşah Bey’i han ile görüşmek üzere göndermişlerse de han, beylerin sözlerine kulak asmamış sefer kararından dönmemiştir. Samimi ve iyi niyetli olan Kadirşah Bey, Han’ın bu isteğine direnç gösterememiştir. Ümera telef olmamak için birbirlerini muhafaza etme gayretine düşüncü büyük bir fitnenin çıkmakta olduğunu gören Kadirşah Bey ulemadan baş ocak olan Abdullah Efendi bin Ahmed Efendi’yi aracı yaparak han ile ümerayı barıştırmıştır. Başarısızlıkla sonuçlanan seferde Kadirşah Bey ve nureddin Kaplan Mirza başta olmak üzere çok sayıda bey ve mirza şehit olmuştur.¹²²

¹²¹ Kırımî, v. 293-b.

¹²² Kırımî, v. 294-b, 295-a.

Hanların beyler ile sorun yaşamaması ve askeri destekten yoksun kalması Osmanlı Devleti'nin de hanlara yaklaşımında etkili unsurlardan olmuştur. H. 1128 (1715-16) Belgrad mücadelesi sonrası Temeşvar Kalesi kuşatması sırasında Kaplan Giray Han azledilir yerine Kara Devlet Giray Han bin Adil Giray Sultan bin Selamet Giray getirilir ve gelecek yıl sefere iştirak etmesi istenir. Kırım ümerası, kendilerinin Selim Giray'ın bende ve bendezadeleri oldukları gerekçesiyle, han ve onun nesli ile yaşamış oldukları soruna atıfta bulunarak, *hanla değil sefere çıkmak evimizde bile güvende değiliz* diyerek, Osmanlı Devleti'ne arz-ı muhızr göndermişlerdir. Han, Tuna Nehri'ne yaklaşmışken kendine ümeradan bazı kişiler katılmışsa da, azledilmiş ve yerine H. 1136'da (1723-24) Saadet Giray Han bin Selim Giray Han tahta çıkarılmıştır.¹²³

Bozkır kültürünün önemli bir unsuru olan evlilik yoluyla akrabalık tesis etmek, daha önce de ifade edildiği üzere, Deşt-i Kıpçakta ehemmiyetini korumuştur. Hanın taraf olduğu evliliklerde dahî muhalif taraflar, kabileler, hukuki haklarını korumak adına hanın emirlerinin yasal olmadığını vurgulamışlardır. H. 1136'da (1723-24) Er Mirza Ağa bin İnaşetşah Ağa, Argın Beyi olan Ahmedşah Beğ bin Bahadırşah Bey'in kızına namzed olup, nikâh sözü verilmiştir. Ancak söz konusu kız için, Subhan Gazi Ağazade Muradşah Ağa'nın oğlu Kutluşah Mirza'ya daha önceden namzed yollu konuşulduğu için Kutluşah, Saadet Giray Han'a iltica etmiştir. Babası Muradşah, Han'ın eski nökeri ve şimdi muteber vezirlerinden biri olması hasebiyle han, kızın Kutluşah'tan başkasına verilmemesini ferman etmiştir. Ancak Er Mirza Ağa, son bir gayretle gelip, karısını (söz konusu kızı) alıp, kapıkullarından Haratuk ve Salgur halkına sığınmış ve onların himayesi ile Şirinlere'e ulaşmıştır. *"Bizler kapıkullarıyız ancak şer'en köle değiliz. Kanuna ve şer'i hukuka aykırı olarak bize zulüm yapılmaktadır"* diyerek yalvarmış ve himaye edilmeyi istemiştir. El-hac Murtaza Mirza dışında bütün Şirin Mirzaları, Şirin ocağına baş olan El-hac Cantemür Bey'e gelerek, *"babamız makamında büyümüzsünüz, zulme uğrayan kardeşimize sahip çıkmalısınız"* demişler ancak bu ittifak hareketini duyan han, Er Mirza'nın katledilmesini istemesi üzerine hanın gazabından endişe duyan Şirin ümeraları korkuya kapılmışlardır. Bu tarihte Şirinlerin bulunduğu livada kadılık yapmakta olan müellif (Kırımî) olay hakkında ayrıntılı bilgiye sahiptir. Müellife göre bu olayın başlaması ve bitişi emr-i ateş olsa da han ümeranın ricasını kabul etmiştir. Ancak bu karara rağmen handan kalben emin olmayan Şirinler, tedirgin olmaları hasebiyle bu bir arada duruşu uzun süre çözmemişlerdir. Bazı tecrübesiz mirzaların çevrede yağma yapmaları üzerine hanlık içerisinde kargaşalık çıkmış, şehzadelerin (İslam Giray bin

¹²³ Kırımî, v. 303-b.

Azimet Giray, Safa Giray Sultan bin Saadet Giray), askerle giderek Şirinlerin dağıtılması teklifini kabul etmeyen han, Devlet-i Âliye'ye müracaat etmişse de hanlıktaki istikrarsızlık nedeniyle azledilmiştir.¹²⁴

Saadet Giray Han'ın azledilip yerine Kaplan Giray Han'ın getirildiği emri, Sadrazam İbrahim Paşa tarafından Siyavuş Paşa Çiftliği'nde bulunan Kaplan Giray'a bildirmişse de, hastalığını gerekçe gösteren Kaplan Giray, iki kez hanlık döneminde kalgayı olan kardeşi Mengli Giray Sultan'ı teklif etmiş ve H. 1137 (1724-25) Mengli Giray bin Selim Giray Han tahta çıkarılmıştır. Tedbirli hareket eden han, Şirinlerle ilişkileri iyileştirmiş, El-hac Cantemür Bey'i ve diğer umerayı yanına çekerek ortamı sakinleştirmiş, hatta Cantemür Bey'i çeşitli ihsanlarla hoşnut edip, Kemal Ağa'yı vezirliğe, Kuliç Ocağından Abdüssamed Efendi'yi (Cantemür Bey'in eski dostu olması hasebiyle) kazaskerliğe atamıştır.¹²⁵ Ancak Mengli Giray Han, bir yandan Şirin Mirzaları sakinleştirirken diğer yandan yukarıda bahsi geçen evlilik meselesinde diğer Şirin beylerinden farklı tutum takınan Murtaza Mirza'ya yaklaşmıştır. Görünüşte onun Şirinlerden ayrı kalışını uygun bulmazken, gizlice onun aracılığıyla, Şirin beylerinden Gazişah Mirza ve Sefergazi Ağayı, mal ve makam vererek Cantemür Bey'den ayırmayı başarmıştır. Ardından Gazişah'ın mallarına verilen zararın Cantemür Bey'den kaynaklandığı ithamıyla dava açılması sağlamıştır. Davaya bakacak kadının Cantemür Bey'in arkadaşı olması hasebiyle, Kefe müftüsü Ebussud bin Abdülvahid Efendi davet edilmiştir. Ancak Cantemür Bey tarafı Ebussud Efendi, alim ve efdaldır ama Murtaza Mirza'nın eski tanıdığıdır, güvenemeyiz demişlerdir. Durumla hiç ilgisi yokmuş gibi davranan han, Ebussud Efendi'yi gizlice getirtmişse de Cantemür Bey tarafı davayı kabul etmemiştir. Cantemür Bey'in ortadan kaldırılması üzere hazırlıklara başlanmıştır. Durumu gören akıl sahibi kişiler "Şirinler arasına giren ayrılıklar sonunda bir taraf kaybederken diğer taraf kazansa da Şirinlerin kuvvetlerinin biteceğini görmüşlerdir ve bu tabloyu; *iki taştan un, taşla demirden ateş elde etmeye* benzetmişlerdir. İkiye ayrılan büyük gücün birbiriyle çatışması, birbirini tüketmesi ile üçüncü tarafın kârlı çıkması söz konusudur.

Azimet Bey neslinden El-hac Cantemür Bey ve uruğu, kapıkulundan Nogay Ağa nesli olan Kemal Ağa (vezir) ve uruğu, Mansuroğlundan Kantemüroğlu Muhammed Giray Mirza ve uruğu, katledilecekleri haberi üzerine yola çıkmışlar, Çunekfar Geçidi'nden geçip, yaklaşık iki yüz kişi Azak üzerinden Kuban'daki Baht Giray Sultan'a gitmek istemişlerdir. Azak muhafızı Benli Mustafa Paşa'ya geçitlerin tutulması emredilmişse de

¹²⁴ Kırımî, v. 304-a.

¹²⁵ Kırımî, v. 305-a.

yeniçerinin desteğini sağlayarak, Kuban tarafına geçmeyi başarmışlardır. Kalan Şirinler ve Han, Kırım askerini alarak Or kapısına kadar ulaşmış, yanlarındaki Ebussuud Efendi, Cantemür Mirza'nın mürted olduğu fetvasını açıklayıp, harbe katılanlara ölüm hükmü vermiş, böylece Kırım'da ulema korkuyla susmuştur. Kuban tarafı Salih Giray Sultan bin Saadet Giray Han'a sipariş edilerek, Devlet-i 'aliyye'nin fermanının uygulanması emr olunmuştur. Kuban'daki Baht Giray Sultan ve kardeşleri kazak çıkanlara sahip çıkarsa hepsinin ortadan kaldırılması tembihlenmiştir. Bölgeye gelen Salih Giray Sultan Kabartay coğrafyasını ele geçirmiş, Çoban Giray neslinden Hacı Giray bin Azîmet Giray, Cantemür Bey'in büyük oğlu Bahadırşah Mirza'yı tanımış ve yakalamıştır. Salih Giray'a götürülürken yolda katledilmiş ve Kaplu civarında defnedilmiştir. Kırım'da kalan Azamat Bey neslinden âmâ ve kudretsiz Kutlu Giray bin İvaz Mirza ve Rektemür Beyzade Muhammedşah, birkaç genç mirza ile katledilmişlerdir. Baht Giray Sultan'a sığınanlar bir iki sene rahat etseler de Abaza'da Şapsuğlar arasında iken bölgeye gelen Salih Giray ve Hacı Giray Sultanlar'ın Cantemür Bey'i katletmek istedikleri fark edilince, Baht Giray Sultan tarafından Kalmuk Hanının yanına gönderilmiştir. Bu sırada Osmanlı Devleti'nde Patrona Halil isyanı patlak vermiş, tahttan indirilen III. Ahmet'in yerine, I. Mahmut çıkmış ve Kırım hanlığına da Kaplan Giray Han bin Selim Giray getirilmiştir H. 1143 (M. 1730).

Kaplan Giray Han, yapılan zulmü durdurup, Kırım'dan gönderilen bütün beylerin ve mirzaların tekrar Kırım'a dönmeleri için gerekli tedbirleri almıştır. Kalmuk hanına mektup ve elçi göndermiş, Lehistan'a giden Çırçır Muhammed Ağa, Kara Devlet Ağa ve birkaç genç Şirin mirza davet edilmiştir. Limni Adası'na haps edilen Mustafa Mirza bin El-hac Cantemür Bey ve Devlet Giray Han'ın oğulları ve kızları ile birlikte Kırım'a getirilmiştir. Kırım halkının Azamat Bey ve Nogay Ağa nesli ile görüşmemek üzere olan 3 talak yemini için ise han azl edilince yeminin düştüğü fetvası verilmiştir. Kırım'dan gönderilen emirler Kırım'a getirilip, birlik ve beraberlik sağlanmıştır. Zaten muhaliflerin liderleri olan Gazişah Mirza ve Murtaza Mirza vefat etmiştir. Şirinlerin ihtiyar beyi, El-hac Muhammedşah bin Arslan Mirza'dır ve Kırım'da sükûnet sağlanmıştır.

Kaplan Giray Han, H. 1147 (M. 1734-35) de Osmanlı Devleti'nin İran Seferine katılmak istemiştir. Nikris hastalığına rağmen sefere hazırlanan hanın yanında ilerlemiş yaşına rağmen Cantemür Mirza da yerini almıştır. Kalmuk, Çerkes, Nogay ve Kırım askerilerinden oluşan 80 bin askerle sefere iştirak etmişlerdir.¹²⁶

¹²⁶ Kırımî, v. 308-a.

1735-1739 Osmanlı-Rus-Avusturya Savaşında, aktif olarak yer alan Kırım Hanlığı, içerde sağlanan sükûnetle topraklarını muhafaza edebilmişse de söz konusu iyimser tablo çok uzun soluklu olmayacaktır. Kırım'ın Rus hâkimiyetine girme sürecinde, Şirinlerin Kırım Hanlığı'ndaki yerini çok iyi bilen Ruslar, onları kendi yanlarına çekmek için her türlü entrikaya başvurarak, Şirin beylerine hediyeler, büyük memuriyetler ve asalet unvanları vermişlerdir. 1784'te Potemkin'in emriyle Mehmedşah Bey Şirinskiye yıllık 2000 ruble maaş bağlanmıştır.

19.yüzyılda Türkiye hicret eden Şirinlerin mülkleri akrabalarına kalmış ve kalanların mülkleri birkaç misli artmıştır. Ancak bölge Rusların eline geçtikçe birçokları mallarını kaybederek sefaletle düşmüşlerdir. Rusya'da maruf olan Şirinski Matuf ailesi şirinlerin neslindedir.¹²⁷

3.2. Şirin Beyler ve Mirzalar

Mirza kelimesi emirzadenin kısaltılmışı olup prens ve şehzadelerin adlarının sonuna gelir.¹²⁸ İran'da ve vaktiyle sülale-i Timur'da bir unvan olup, isimden sonra kullanımında şehzadelerine ve isimden evvel zikr olunduğunda ba'zı ashab-ı rütbeyle ıtlak olunur.¹²⁹

Abdülğaffar Kırımî, Kırım Hanlığı'nın kuruluşundan itibaren yönetiminde söz sahibi olan Şirin bey ve mirzaların¹³⁰ zaman zaman yükselen siyasi ve askeri yaşamdaki varlıklarına ilişkin bilgiler sunmuştur. Eserin satır aralarından ve derkenarlarından derlenen Şirinlere ait çok kıymetli bilgiler biraya getirilince; şecereler ve listeler oluşturulmasına yetecek hacimde olup;

-Şirin Kabilesinin beylik makamında bulunanlara ait isimler ve kişisel bilgiler,

-Rektemür oğullarına ve mirzalara ait şecereler oluşturulmuştur.

Eserin te'lif tarihi olan H. 1161 (1747-48) de Osman Beğ bin Muradşah bin Abbas bin Azamat Beğ halen başbeylik makamındadır. Bolatşah bin Muradşah Mirza kalgay Şirin olup, nureddinlik makamında Hüseyin Gazi bin El-hac Muhammedşah Bey bulunmaktadır.¹³¹

¹²⁷ Soysal, "Kırım Hanzadeleri", s. 16.

¹²⁸ Cemşit Drağın, İbrahim Olgun, *Farsça-Türkçe Sözlük*, Ankara 2005, s. 354.

¹²⁹ Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türki*, İstanbul 1992, s. 1441.

¹³⁰ Kırım Hanlığı'nda Karaçi beylerinin ve aristokrat kabilelerin mirzaları dışında, yaptıkları yararlılıklar sonunda han tarafından taltif edilip, asalet verilen mirzalar vardır. Ancak bu asilzade mirzaların ne halk arasında ne de hükümet içinde büyük rolleri bulunmamaktadır. Hanların Karaçi bey ve mirzalarına karşı koyabilmek için çıkardıkları zümrelerdir. Soysal, "Kırım Hanzadeleri", s. 19-20.

¹³¹ Kırımî, v. 322-a.

Mîr-i Mîrân (Beylerbeyi) Olan Şirin Beyleri

1. Rektemür Bey; Daningıbay'ın oğludur. Otuz yedi muçeli¹³² olan meçin yılı emir olup, yirmi dört yıl beylik yapmıştır, Altmış yaşında Toktamış ile Emir Timur mücadelesi sırasında ölmüştür.

2. Yahşi Beğ; Rektemür'ün ilk eşinden olup, yılki yılında doğmuştur. Babasının ölümünden sonra tümen beyi olmuş ve nadirü'l-misl olan zat-ı kerîm bir beydir. Beylik makamında iken, babası zamanında gerçekleşen Timur mücadelesinde Demirkapı Dağları'nda dağınık haldeki halkları toplayıp, İdil boyuna getirerek buradaki halkın arasına dâhil etmiştir.

3. Tekene bin Rektemür Beğ; Koyun yılı kırk dokuz muçelinde bey olmuş ve yirmi beş yıl beylik yapmıştır. Yetmiş dört yaşında vefat eden Tekene Bey'in ili Şiban'dır.

4. Timur Hoca bin Yahşi Hoca Beğ; Koyun yılı bey olmuştur.

5. Mamak bin Tekene Beğ; Sıçan yılı bey olup, on dokuz yıl beylik yapmış ve yılki yılı vefat etmiştir. Mamak Bey'in ili Türgen'dir ve kırk ili vardır.

6. Sitek Beğ; On yıl beylik yapmıştır.

7. Eminek Beğ; Yılki yılı beğ olmuş, on yıl beylik yapmıştır.

8. Yusuf Beğ; Eminek Mirza'dan sonra beylik yapmış ancak hakkında herhangi bir bilgi yoktur.

9. Devletek Beğ; İki yıl beylik yapmıştır.

10. Ağaş Beğ; Bars yılı bey olup, on beş yıl beylik yapıp, yılan yılı ölmüştür.

11. Memiş(Mamak)¹³³ Bey; Yılan yılı bey olup, yedi yılın sonunda kara kîyik yılı ölmüştür.

12. Bahtiyar Beğ; Sıçan yılı bey olup, dört yıl beylik yapıp, kuyan yılı ölmüştür.

13. Tuğrak Beğ; Beş yıl beylik yapmıştır.

¹³² Muçel kelimesi Umdetü'l-Ahbâr'da 12 Hayvanlı Türk Takvimi ile ilgili olarak kullanılmış ancak anlamı açıkça ifade edilmemiş bir kelimedir. Kelimenin kullanılışı incelenip, verilen yıllar hesaplandığında 12 Hayvanlı Türk Takviminde 12 yıllık her bir devir 1 muçel olmaktadır. Derin, *Kırım Tarihi*, s. 17.

¹³³ Beylerin listesinde Memiş kişisel özelliklerinin verildiği bölümde Mamak olarak yazılmıştır. (Bkz. Kırımı)

14.Yunus Beğ; Beş yıl beylik yapmıştır.

15.Bağırhan Beğ, hakkında herhangi bir bilgi bulunamamıştır.

16.Babay Beğ, hakkında herhangi bir bilgi bulunamamıştır. Ancak 19. sırada baş beylik makamına gelen Kutlu Giray Bey döneminde Kıyatlarla Şirinler arasındaki husumetin canlanması üzerine Babay Bey ve oğulları Karakız ile Kutlusaat, Safa Bey'in oğlu Gence'yi ve ailesini ortadan kaldırmışlardır.

17.Ak Mamay Beğ; Sığır yılı bey olup, on iki yıl beylik yapıp, yine sığır yılı vefat etmiştir.

18.Hacı bin Tuğrak Beğ; Sıçan yılı bey olmuş, bu asırdaki mirzaların tamamı Tuğrak oğlu Hacı Bey'in neslidir. (Hacı Bey'in Kutlu Giray, Azamat ve Sûfi adlı üç oğlundan sadece Sûfi'nin oğlu yoktur, mirzalar Kutlu Giray ve Azamat'ın oğullarıdır) Hacı Bey baş bey iken, seksen yaşından fazladır, İslam Sultan maiyetiyle Ali Mirza bin Bağırhan Bey, Hacı Bey ihtiyarı katletmiş ve kendi bey olmuştur. Hacı Bey'in oğulları Kutlu Giray, Sûfi ve Azamat kazak çıkmışlar ancak bir süre sonra Şahin Giray'ın kardeşi Mehmed Giray döneminde geri gelip, Ali Bey'in kısas'en katledilmesini istemişlerdir. Ali Bey gemi ile Anadolu'ya firar etmiş, çocuklarını katletmişlerse de Yusuf adında küçük bir oğlu kalmıştır. Ancak O, Şirinlikten tard edilmiştir. Kırımî, Yusuf'un oğlu Kutluşah oğlu ihtiyar Ali Şah'ı görmüştür ve kara kişi olduğunu belirtmektedir.

19.Kutlu Giray bin Hacı Beğ; Babası Hacı Bey'i katleden Ali Bey'den sonra bey olup, adil ve merhamet ile kadîm-i terfi eylemiştir. Ejderhan hanı Küçük Muhammed Han'ın 5. rütbeden oğlu Akkübek Han han iken, Şiban soyundan Yağmurçu Akkübek'i öldürüp han olup, tüccarları zarara uğratması nedeniyle Yağmurçu üzerine sefere çıktığında Şirin baş beği Kutlu Giray Beğ'dir.(Emir Rektemür'ün Toktamış'ın han olma mücadelesi sırasında Kıyat Alaç oğlu Mamay Bey'ı Kırım'da öldürmesi hasebiyle Kıyat Mamay nesli ile Şirinler arasında oluşan husumet bu dönemde devam etmektedir. Mamay oğlu Beysultan ve Beysultan oğlu Hıday Berdi döneminde sorun yaşanmamıştır. Ancak Hıday Berdi oğlu Safa Bey, bu husumete istinaden Rektemür neslinden üç mirzayı katletmiş ve Kabartay Çerkesi arasına yerleşmiştir. Safa Bey'in ölümü üzerine oğlu Gence, Kırım'a Safa Konrad Karyesine babasından kalanları toplamak üzere gelince bunu haber alan Şirin beyi Babay Bey oğulları Karakız ile Kutlusaat'i askerlerin başına geçirip, Gence'yi babasının hanesi olan Safa Konrat'da basıp öldürmüşlerdir.¹³⁴ Gence'nin küçük oğlu Murtaza'yı ise **Kutlu Giray Beğ** öldürmeyerek,

¹³⁴ Kırımî, v.282-a.

himaye etmiş ve kendi oğlu Arslan ile büyütülmüştür. İlim ehli olan Murtaza müellif Kırımî'nin büyük dedesidir. Murtaza oğlu Abdülvehhab, oğlu Mahmud oğlu Hasan oğlu Abdülgaffar Kırımî'dir.)¹³⁵

20.Sufî Muradşah Beğ bin Hacı Beğ, hakkında herhangi bir bilgi bulunamamıştır

21.Azamat Beğ Bin Hacı Beğ, hakkında herhangi bir bilgi bulunamamıştır

22.Mengli Giray Beğ bin Mustafa Mirza bin Kutlu Giray Beğ; Kırk yıldan fazla beylik yapmıştır. Onun zamanında Kırım Vilayeti ganimet ve refahiyet devrindedir, halim, selim ve halkın babası olan büyük bir emirdir.

23.El-hac Cihan Giray Beğ bin Mustafa Mirza; Gayet cesur, edip ve akıllı olup, on beş yıl emirlik yapmıştır.

24.Kan Muhammed Beğ bin Azamat Beğ; Gayûr (gayretli), muhib, âkil, lebib (zeki) ve merd-i edib olup, birkaç kez kol başı yani serasker olmuş, fetih ve ganimetlerle dönmüştür. Hacda iken Medine'de vefat edip, defnedilmiştir.

25.Rektemür bin Hacı Mirza bin Azamat Beğ; Gayet cesur, bahadır ve şecâ'atte misli nadir olan bir beydir. Lakin tabiatında hoşnut ve arz-ı şendenlikde ferîd ü gayet (eşsiz) olduğu hasebiyle Kadir Şah Bey merhumun mirzalığı vaktinde darb u sitem eylediği namus-ı Şirinyana sirayet etmiş, emarettten cümlenin ittifakıyla nefyolunup akıbetü'l-emr Rum ilinde yetmiş üç yaşında vefat etmiştir.

26.Alp Giray bin Mengli Giray Beğ; Çelebi, müstakim ve gayet za'if, nahif, selim ve halimdir, Rektemür'ün nefyinden sonra emaret rütbesine yükselmiş, bir süre beylik yapıp, vefat etmiştir.

27.Velîşâh Beğ bin Kutluşah Mirza bin Muhammedşah Mirza bin Kutlu Giray Beğ; Memduh (övlümüş), umera, akl u rezânet, kerem ve sehâvet ile bi-hemta (eşsiz)olan beylerdendir. Halim, sabûr, istikamet ve hayâsı mevfurdur.

28.Kadirşah Beğ bin Alişah Beğ bin Arslan bin Kutlu Giray Beğ; Bezl u 'atâsı mevfü'r (ihsanı bol), kalbi sabur olan, mîr-i sûtûde zamirdir (övlümüş kişidir) ve kimseye zulm etmez. Tarîk-i gadr u hayfa gitmez, lakin düşman-ı dine şedid ve harb u darb-ı a'dâ'dâ (düşmanla savaşa) baş ve hadid (hiddet) üzeredir. Kaplan Giray Han bin Halim Giray Han döneminde mîr-i miran-ı Şirinyandır. Çerkes seferinde şehit olmuştur.

¹³⁵ Kırımî, v.282-b.

29.Mübarekşah Beğ bin Kutluşah Mirza; Pâk-ı iz'ân ve rüşd-i serdi (düzgün söz söyleyen) beynü'n-nâs müşâr-ı bil-benân (parmakla gösterilen) ve mütekellim-i fasahat (açık ve güzel söz söyleyen) beyandır. Her emrinde akılâne hareket ile umûr u memlekete meşîyyet (irade) vermiştir. Gözleri a'mâ ise dahî nûr-ı kalbleri beyyinen (açık) olup on beş yıl emirlik yapmış ve yetmiş yaşında H.1134 (1721-1722) de vefat etmiştir.

30.El-hac Cantemür Beğ bin El-hac Kan Muhammed Beğ bin Azamat Beğ; Gönlü zengin, başarılı, güçlü, yardımsever, iyi bir dost, çevresine uğur getiren bir beydir. İki kez emirlik makamında bulunup, toplam yirmi bir yıl emirlik yapmış, seksen yedi yaşında vefat etmiştir.

31.El-hac Muhammedşah Beğ bin Arslanşah Mirza bin Kutlu Şah,; Âkıl ve hûş (zeka) sahibi, hilm u sabrın musahibi ırz u namus-ı handanın ragıbı (rağbet edeni) ve istirahat-ı ibadullahın talibi olan mîr-i sahib-i tedbîrdir. Dört yıl beylik yapmış ve seksen bir yaşında vefat etmiştir.

32.Sefer Gazi Beğ bin El-hac Cihan Giray Beğ; Cesur ve yiğit olup emirler arasında bahadırılığı ile bilinir ve gayet zengin olup lakin biraz hasset birle mezkûrdur. Üç yıl emirlik yapmış, yetmiş sekiz yaşında vefat etmiştir.

33.Osman Beğ bin Muradşah bin Abbas bin Azamat Beğ; Beyliğinin İlk dönemlerinde birlikten yoksun ve güçsüz olmasına rağmen yaşı itibarıyla emirlik rütbesine getirilmiştir. Zaman içerisinde düzelmiş ve bulunduğu dönemine göre çok iyi bir bey olmuştur. Umdetü'l-Ahbâr'ın te'lif tarihi olan H. 1160 (M.1747) yılında mîr-i mîrân-ı Şirinyân'dır.

Sonuç

Bozkır ananesinden gelen yönetsel yöntemler, Altın Orda Hanlığı'nda Deşt-i Kıpçak coğrafyasında özgün bir nitelik kazanmıştır. Bozkır ananesinin önemli bir argumanı olan; karaçu adı verilen kabile yapısının varlığı ve kabilelerin kontrolü meselesi yerini; kabile liderlerinin yönetimde söz sahibi olmasına ve hanların Karaçi Beyleri'nin desteğini sağlama isteğine bırakmıştır. Zaman zaman sayıları 5 veya 6 olan *Dört Karaçi Beyleri* yönetimdeki varlıklarını, *han soyunun başa geçmesi* kanun-ı kadîmi karşısında, askeri, siyasi ve ekonomik gücü elinde bulundurarak muhafaza etmişlerdir. Söz konusu varlık, Karaçi beyinin, sahip olduğu gücü kullanma ve kontrolü elinde tutma isteğiyle ön plana çıkma gayretidir. Bazen bu çıkışlar hanlık makamını sembolik hale getirme noktasına ulaşmış ve sıklıkla tahtın el değiştirmesi şeklinde siyasi istikrarı ortadan kaldırmıştır.

Toktamış Han döneminde Emir Rektemür'ün yönetimde elde ettiği haklarla başlayan Şirin Kabilesi'nin yükselişi, Altın Orda Hanlığı'nın geç dönemi olarak addedilen, Kırım Hanlığı'nın kuruluş sürecinde Hacı Giray'ın

hâkimiyetini tesisi esasında Eminek Mirza'nın verdiği desteklerle pekiştirilmiştir. Kırım Hanlığı'nın Osmanlı himayesine girmesinde Osmanlı Devleti ile birlikte hareket eden Eminek Mirza'nın şahsında Şirin Mirzalar ve diğer Karaçi Beyleri, Osmanlı hâkimiyeti altında da yetki ve statülerini muhafaza etmişlerdir. Hatta Osmanlı Devleti, zaman zaman Kırım Hanları'nı kontrol altında tutmak amacıyla muhalif beyleri himaye yoluna dahî gitmiştir.

Şirin Kabilesi'nin en yaşlı üyesi baş karaçi sıfatıyla, Karaçi beylerini temsil yetkisini elinde bulundurmıştır. Devlet işlerinin görüşüldüğü meclisler Dört Karaçi beyinin elinde olup onların onayı olmaksızın büyük işlere başlamak kanun değildir. Ancak söz konusu kararlarda *Dört Ocak* olarak tabir edilen Kırım uleması dahî meclislere iştirak etmiştir. Karaçi Beylerinin, mirzaların ve kapı halkı ihtiyarlarının müzakere ettiği konu, ulemaya arz edilmiştir. Alınan kararların şer'-i şerîfe uygunluğu ulema tarafından onaylanıp imzalanmış ise Han'a sunulabilmiştir. Öte yandan diplomatik yetkilere sahip olan Karaçi Beyleri; Moskova Prensi, Litvanya Prensi ve Polonya Kralı ile görüşebilirken, Baş Karaçi sıfatını taşıyan Şirin Başbeyi Osmanlı Padişahı ile görüşebilme yetkisini taşımaktadır.

Şirinlerin, Kırım Hanları nezdinde zaman zaman Karaçi liderlerinden Mansuroğullarının (Mangıtların) yükselişi karşısındaki mücadelelerinde kazak çıkıp muhalif güç olarak varlıklarını muhafaza ettikleri görülmüştür. Her ne kadar bazen muhalif rolünde bulunsalar da Kırım Hanlığı'nın sükûtuna kadar Şirin beylerinin ve mirzaların güçlerini korumaları siyasi teşkilatlanmadaki statülerinin ehemmiyetinin devam ettiğini ortaya koyar niteliktedir. Bu nedenle Karadeniz'in kuzeyindeki siyasi gelişmeleri takip edebilmek ve Osmanlı Devleti'nin Kırım Hanlığı ve Ruslarla olan ilişkilerini doğru zemine oturtabilmek, Karaçi beylerinin özellikle de Şirin Bey ve mirzaların (askeri, siyasi, sosyo-ekonomik) gücünün ve statülerinin tespitine bağlıdır.

Kırım coğrafyası yerli kaynaklarında sıklıkla kesitsel olarak karşılaşılan Karaçi beyleri ve özellikle de Şirin beyleri ve mirzaları konusunda en kapsamlı ve ayrıntılı bilgi yine yerli bir kaynak olan *Umdetü'l-Ahbâr*'da verilmiştir. Müellif Abdülgaffar Kırımî'nin gerek devlet adamı olması, gerekse dedelerinin Şirin mirzaların elinde büyümesi ile hanlıktaki kronolojik siyasi tarihin ardında yatan siyasi çekişmelere ve rekabetlere hâkimiyeti noktasında dikkat çekicidir. Nitekim İnalçık, eserin kabile aristokrasisi yönünden incelenmesinin gerekliliğine salık vermiştir. Eserden Emir Rektemür'den başlayarak (Toktamış Han dönemi) eserin te'lif tarihine kadar (H.1161-M.1748) yaklaşık 350 yıllık bir döneme ait Şirin beyleri listesi ve Şirin bey ve mirzalarına ait 13 kuşaklık bir şecere derlenebilmiş olması söz konusu tespitin önemini göstermektedir.

Emir Rektemür'den itibaren H.1161(M.1748)'e kadar Şirin kabilesi beylerinden toplam 33 kişi Mîr-i Miran-ı Şirinyan (Beylerbeyilik) makamına getirilmiştir. Söz konusu isimler; cesaret ve yiğitlikleri ile ön plana çıkarken bir yöneticide bulunması gereken en önemli vasıflardan olan sabırlı, akıllı ve cömert oldukları da görülmektedir. Öte yandan Kırım Hanlığı'nda han sülalesine ait bir unvan olan *Giray* unvanını kullanmışlardır. Bu unvanı sadece han sülalesinden kızlarla evlenenler kullanabilirken böylece Şirin Beyleri, han ve hanedana mensup sultanlardan sonra en yüksek mevkide bulunmuşlardır. Han tuğrasından küçük, bademi mühür taşımışlar ve sahh çekmişlerdir. Her büyük emirde han yarlığı gereği, Şirin beylerinin onayı olmadıkça yürürlüğe girmemesi kanun olmuştur. Söz konusu kanun, Toktamış'ın han olmadan önce, yaralı halde iken Emir Rektemür'e yaptığı yardım karşılığında "*kendisi ve evladından son kişi tükeninceye kadar devam edecek olan devletine müşterek olmaları*" konusunda verdiği sözü hatırlatır niteliktedir.

KAYNAKÇA

- Abdullah İbn Rıdvan, *Tevârih-i Deş-i Kıpçak 'An Hitta-i Kırım Veya Tevârih-i Tatar Hânân-ı Kadîm Ve Ahvâl-i Deşt-i Kıpçak*, Hazırlayanlar: Akif Erdoğan, Selçuk Uysal, İzmir 2012.
- Abdülğaffar Kırımî, *Umdetü'l-Ahbar*, İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Yazmalar Koleksiyonu, No: 2331, H. 1161.
- Abdülğaffar Kırımî, *Umdetü'l-Ahbar*, Hazırlayan: Derya Derin Paşaoğlu, Kazan 2014.
- Abdülğaffar Kırımî, *Umdetü't-Tevarih*, Necip Asım Neşri, Türk Tarihi Encümeni Mecmuası Eki, İstanbul 1927.
- Ahmet Cevdet Paşa, "Kırım Ve Kafkas Tarihçesi", *Emel*, 221 (Temmuz-Ağustos), Haz. Ahmed Özaydın, Ankara 1997, s. 9-17.
- Aka, İsmail, *Timur Devleti*, TTK Yay., Ankara 2000.
- Alan Akbıyık, Hayrunnisa, "Timur'un Toktamış Üzerine Seferleri Ve Altın Orda'nın Yıkılması Meselesi", *Bilig*, S. 27, Güz 2003, s. 117-156.
- Bronevskiy, Martin, *Kırım*, Çev. Kemal Ortaylı, Ankara 1970.
- Derin, Derya, *Abdülğaffar Kırımî'nin Umdetü'l-Ahbâr'ına Göre Kırım Tarihi*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bil. Ens., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2003.
- Draşan, Cemşit; Olgun, İbrahim, *Farsça-Türkçe Sözlük*, Murat Kitabevi, Ankara 2005.
- Fisher, Alan, *Kırım Tatarları*, Selenge Yay., İstanbul 2009.
- Golden, Peter, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Çev. Osman Karatay, Karam Yay., Ankara 2002.
- Grousset, René, *Bozkır İmparatorluğu*, Çev. Reşat Uzmen, İstanbul 1999.
- Hive Hanı Ebu'l Gazi Bahadır Han, *Türk'ün Soy Ağacı*, Çev. Doktor Rıza Nur, Sadeleştiren: Yunus Yiğit, İstanbul 2010.
- İbn Battuta, (Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Tancî), *İbn Battuta Seyahatnamesi*, C. I., Çev. A. Said Aykut, İstanbul 2011.
- İnalcık, Halil, "Kırım Hanlığı", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara 1976, s. 943-954.
- _____, "Han Ve Kabile Aristokrasisi: I. Sahib Giray Han Döneminde Kırım Hanlığı", *Emel*, 135 (Mart-Nisan), Kit-San Matbaası, İstanbul 1983, s. 51-73.
- _____, "Kalgay", *DİA*, C. 24, İstanbul 2001, s. 259-259.
- _____, *Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığı'nın Osmanlı Tâbiliğine Girmesi Ve Ahidname Meselesi*, 30 Sayılı Belleten'den Ayrı Basım, TTK Yay., Ankara 1944.

- İnan, Abdülkadir, “Moğolların Gizli Tarihi”, *Makaleler Ve İncelemeler I*, TTK Yay., Ankara 1998, s. 510-517.
- Ivanics, Mária, “Die Şirin Abstammung Und Aufstieg Einer Sippe İn Der Steppe”, Aşkovs Publikationen Erschienen İn Zwei Zeitschriften, *Zapiski Odesskogo Obşčestva İstorii İ Drevnostej* [Veröffentlichungen Der Odessa-Gesellschaft Für Geschichte Und Altertümer] Und *Izvestija Tavričeskoj Učenoj Archivnoj Komissii* [Mitteilungen Der Taurischen Wissenschaftlichen Archivkommission]. Sie Sind İm Internet Zugänglich: [Http://www.library.chersonesos.org](http://www.library.chersonesos.org) (Stand:30. März 2011), 27-44.
- Kafalı, Mustafa, “Altın-Orda Hanlığı”, *Türkler*, C. 8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 397-411.
- _____, *Altın Orda Hanlığı Kuruluş Ve Yükseliş Devirleri*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1976.
- Kamalov, İlyas, *Altın Orda Ve Rusya*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2009.
- Kesbi Haşim Mehmed Efendi, *Ahval-İ Anapa Ve Çerkes, Anapa Ve Çerkesya Hatıraları*, Haz. Mustafa Özsaray, Kafkas Vakfı Yay., İstanbul 2012.
- Kurat, Akdes Nimet, *İv-Xviii. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavim Ve Devletleri*, Murat Kitabevi Yayınları, Ankara 2002.
- Moğolların Gizli Tarihi*, Çev. Ahmet Temir, TTK Yay., Ankara 1995.
- Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, Çev. Necati Lugal, TTK Yay., Ankara 1987.
- Ötemiş Hacı, *Cengiz-Name*, Hazırlayan: İlyas Kamalov, TTK Yay., Ankara 2009.
- Özdem, Zeynep, *Kırım Karasubazar’da Sosyo-Ekonomik Hayat*, TTK Yay., Ankara 2010.
- Öztürk, Yücel, “Kırım Hanlığı”, *Türkler*, C. 8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 480-512.
- Rızaeddin Fahreddin, *Altın Ordu Ve Kazan Hanları*, Çev. İlyas Kamalov, Kaknüs Yay., İstanbul 2007.
- Schamiloglu, Uli, “Altın Ordu”, *Türkler*, C. 8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 412-429.
- _____, *Tribal Politics And Social Organization İn The Golden Horda*, Thesis Of Phd, Colımbia University, New York 1986.
- Soysal, Abdullah Zihni, “Kırım Hanlığı’nda Asilzadeler”, *Emel*, 83 (Temmuz-Ağustos), İstanbul 1974, s. 14-23.
- _____, “Kırım Hanzâdelerinin Kafkasya’dan Talim Ve Terbiyesi”, *Emel*, 36, İstanbul 1966, s. 17-25.
- Spuler, Bertold, *İran Moğolları*, Çev. Cemal Köprülü, Ttk Yay., Ankara 2011.

- Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türki*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- Şeşen, Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler Ve Türk Ülkeleri*, TTK Yay., Ankara 2001.
- Temir, Ahmet, “Türk-Moğol İmparatorluğu Ve Devamı”, *Türk Dünyası El Kitabı*, C. III, Ankara 1976, s. 913-925.
- Togan, A. Zeki Velidî, *Moğollar, Çingiz Ve Türkler*, İstanbul 1941.
- Tott De, François, *Türkler Ve Tatarlar Arasında*, Çev. Reşat Uzmen, Ad Yayınları, İstanbul 1996.
- V. V. Velyaminov, Zernov, *Kırım Yurtına Ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarılgılar Ve Hatlar, Kırım Hanlığına Dair Kaynaklar*, Haz. A. Melek Özyetgin, İlyas Kamalov, TTK Yay., Ankara 2009.
- Vasary, Istvan, *Eski İç Asya'nın Tarihi*, Çev. İsmail Doğan, Ötüken Yay., İstanbul 2007.
- Vladimirtsov, Boris Yakovleviç, *Moğolların İctimai Teşkilâtı*, Çev. Abdülkadir İnan, TTK Yay., Ankara 1995.